

Бердак адындакы Гарагалпак дөвлет университети

Өзбек филологиясы факультети

Түрки филология кафедрасы

«Гүндогар халклар эдебияты»

дерсинден лекция тексти

Таярлан:

доц. О.Гайлыева

Нөкүс - 2014

Тема: Гүндогоар халклары эдебияты дерсине гириш

Мейилнама:

1. Гүндогоар халкларының умумы тарыхы ягдайы, олара гирийән халклар.
2. Гүндогоар халклары эдебиятының максады ве везипелери.
3. Гүндогоар халкларының эдебиятының башланышы.

Даянч дүшүнжелери. Гүндогоар халкларына хайсы юртлар гирийәр? Олары нәмелер багланышдыряр? Гүндогоарда эдебият хачан дөрәпдир? Эдебиядың илкинжи нусгалары. Гүндогоар билен греклеринң ве римлилеринң гатнашыгы.

Гадымы Гүндогоар бүтин дүнийә медениетиниң салланчагы болупдыр дийсек ялңышмарыс. Себәби Гүндогоар ирте дөвүрлеринң медени ожакларының биридир. Бу ерде медениет хат-да Греция билен Риме середенде-де эп-эсли ирте дөрәпдир. Гадымы Ассирия, Вавилония, Тигр хем Ефрат деряларының аралыгы, гадымы Шумерлер медениети бу хақда бизе ажайып маглуматлар берйәрлер. Гадым заманлардакы Мүсүр пирамидалары, «Гильгамеш», «Билмейәни ёк адам хақында хекая», хиндлеринң «Махабхарата», «Рамааяна» дессанлары дүнийәдәки иң илкинжи эдеби ядыгәрликлер боландыгына хич-хили шүбхе болуп билмез. Шейле болсада гүндогоардакы чәксиз вагшылыклар бу медениетлеринң көкүне палта урупдыр.

Гүндогоарың шундан сонкы ядыгәрликлериниң хем горы аз дәлдир. Олар арап, парс хем түрки дилинде кәмиллешен хем Гүндогоар классыклары-дийип атландырылан улы шахырлар топарыны эмеле гетирипдир.

Шейлеликде, Гүндогоар дүшүнжеси көп юртлары өз ичине аляр. Бу медениете Хытай, Япония, Корея хем Африка юртлары хем улы гошант гошупдырлар. Шейле хем Гүндогоарда өз гүйжүни гөркезип билен үч дилдәки эдебиятлар оларың көпчүлигини өз диллерине тержиме этмәге етишди. Язувлы эдебиядың аглабасы шу үч дилде сакланылды. Эсасан хем арап хем

парс дилиндәки әдебият Хинд ве Хытай әдеби ядыгәрликлерини өз төверегине жемледи. Шонуң әсасында хем «Гүндогар әдебияты» дийип атландырылан акым әмеле гелип башлады. Бу әдебияды ёкары дережә гөтерен парслар хат-да X-XV асырларда Гүндогар ренессансына әсас салдырар.

Хер бир халкың, бейлеки бир халкың медениетинден өвренйәндиги тебиги хадысадыр. Түркменлер хем гадымы заманлардан башлап Гүндогарың ажайып әдеби ядыгәрликлери билен якындан таныш болупдырлар. Гүндогар әдебияты гадым заманлардан улы чепер дәп-дессурлара бай, хер тараплама өсен, зехинли шахырлары тербиеләп чыкаран әдебиятлардан биридир. Тарыхчыларың хабар бермеклерине гәрә бу медени ядыгәрликлер хат-да бизиң эрамыздан өңки дөвүрлерден башлап өсүпдир. Хас гадым заманларда гурулан, адамзадың аңына догры гелмейән архитектура, живопись ядыгәрликлери, каллиграфия сунгаты хәзирки гүнде-де көп алымларың үнсүни өзлерине чекип гелйәр. Бу хакда «Орта асырдакы Гүндогар» дийилип атландырылян китапда: «Орта асырдакы Гүндогар хәзирки дөвүрде-де көп санлы алымларың үнсүни өзүне чекйәр» дийип язылан. Асырлардан-асырлара гечип гелен бу бай мирас, хәзирки Гүндогар халкларының медени өсүш ёлларыны ызарламакда өрән говы чешме болуп хызмат әдйәр.

Гадым замандакы гүндогар шахырлары, шейле хем орта асырдакы парсы хем түрки дилли халкларың поэзиясы Абу Абдулла Рудақы, Абулкасым Фердөвси, Насыр Хысров, Омар Хайям, Нызамы Генжеви, Саадий Ширази, Хафыз Шерази, Хысров Дехлеви, Абдурахман Жамы, Алишер Новайы, Мухаммед Физулы, Абдыкадыр Бидил дагылар туркмен классыкларының хеммесиниң хем усады хасаМейилнама:яр. Бу шахырлар тарыхда гүндогар ояныш дөвүрүниң әдебиятының векиллериديرлер. Дүнйәниң көп шахырлары бу талантлы сөз уссатларының дөредижиликлерини хормат билен диле алярлар.

Гадымы Гүндогар медениети диенде биз Хинд океанындан башлап Урал дагларына ченли, Хытайдан башлап Гара деңиз кенарына ченли узалып

гидйән территория гөз өнүмизе гелйәр. Буларың арасында гадымы Вавилон, Тигр хем Ефрат деряларының аралыгы, Нил хем Хуанхе деряларының кенарлары бизиң эрамыздан өңки медениет ожақлары болуп хаса Мейилнама:ыляр. Бу хакда «Гадымы Гүндогар тарыхы» атлы китапта: «Белкем гадымы Гүндогарда элхенч вагшылык шейле медениети ёк этмәнинде, Биз Греция билен Римден өнүрәк шол халкларың медениетиң гиңишлейин өвренердик. Гадымы медениетиң ожагының Гүндогардан даргандыгына серетмезден, олар рехимсизлик билен ёк эдилен» дийилип язылан.

Бу пикирлер билен ылалашмазлык мүмкин дәл. Себәби медениетиң узак гечмишдәки ожагы Гүндогардан гайдан. Шейлеликте гадымы Гүндогар әдебиядың ве медениетиниң ожагы болан. Муна Мүсүр, Хинд хем Хытай медениетиниң тәсири улы. Бу ерлери гадым заманларда медениетиң гайнап дуран газаны дийип атландырса боляр. Хатда Орта Азия хем бу медениетден четде галмандыр. Бир тарапы Хиндистана, Хытай, Отырар, Бухара аркалы Көнөүргенже, икинжи тарапы Мүсүр, Тәхран, Машад, Мары Бухара аркалы Хыва көп санлы кервенлер гатнапдыр. Диймек Орта Азия Ир заманлардан башлап гадымы Гүндогар юртлары билен берк арагатнашык саклапдыр. Кервенлериң алып гелен харытларының арасында элбетде китаплар хем болупдыр Мунуң үстесине Орта Азияның өзүнде хем ылым, билим говы өсүпдир. Шол себәпли хем бу гатнашыклар бир-бириниң медениетиниң үстүни долдурупдырлар. Шейлеликте оларың биринде медениет көп өсен, бейлекисинде болса кем дийип айтмага болмаяр.

Хер бир халкың эмеле гелиш тарыхында хер хили хекаяларың эфсаналарың болянлыгы мәлимдир. Бу хекаялар соңра мифлере өврүлипдир. Меселем Каюмарс хакындакы миф. Бу миф Орта Азия билен Иранда өрән гинден яйрап, адамзадың дирилигиниң гелип чыкышы хакында гинден гүррүң берйәр. Каюмарс-бу дүнйәде биринжи пейда болан адам, онуң бир тарапы адама, бир тарапы өкүзе меңзейәр. С.П.Толстов Каюмарсы «Бука адам» дийип атландыряр.

Профессор Н. М. Маллаев Каюмарсы «Гайа Марта» дийип атландырыр. Ол Ахура Мазда тарапындан дөрөдилен. Онда ики хили гөрнүш ве ики хили жан бар. Каюмарсы иң соңунда Ахраман өлдүрйэр. Онуң гөвресинден 55 хили дәне, 12 хили өсүмлик, сыгыр хем өкүз, олардан 272 хил пейдалы хайванлар эмеле гелйэр. Адама меңзейән бөлегинден адамзадың аял хем эркек жынысы пейда болупдыр.

Каюмарсы хакындакы эфсаналар Ал Беруниниң «Гечмишден галан ядыгэрликлер», Абулкасым Фердөвсиниң «Шанама», Мухаммет Тарабының «Тарыхы Таборий», Алишер Новайының «Тарыхы мүлки Ажам» китапларында арап, парс хер түрки диллердэки язувлы эдебиятларда көп айдылыпдыр. Табори хадда Каюмарсы ер-йүзүндэки илкинжи дөрән адам дийип язяр. Беруни Каюмарсы «Гиршах» ягны Даг патышасы дийип язяр, себэби онуң аслы топракдан болуп «дирилен топрак» диен маныны аңладяр. Беруниниң гетирйән эфсанасына гөрө:

«Ахраманың» (шейтаның) яман этмишлеринен гахарланан Аллатагалланың маңлайындан чыкан бир дамжа дериң топрага гарылмагындан Каюмарс дүнйэ инйэр. Соңра Худай оны Ахрамана иберйэр. Каюмарс Ахраманың янына гелип онуң бойнуна мүнүпдир хем дүнйэни айланып башлапдыр. Эмма Ахрамана хиле билен оны бойнундан дүшүрйэр ве өлдүрйэр. Шондан соң Каюмарсың билинден дүшүп галан ики тохумдан бир гыз ве бир оглан дөрөйэр». Бу роваят Хиндлерде Меши ве Мешана, Макли ве Малки эне, парсларда Мерт ве Мердана, арап ве түркилерде Адам Ата ве Хова эне дийилип атландырыляр.

Сораглар ве юмушлар.

1. Гүндогар халкларына хайсылар гирйэр?
2. Гадымы Гүндогар медениети диенде нэмэ дүшүнйэрсиниз?
3. Гадымы Гүндогар эдебиятының максады ве везипелери нәмелерден ыбарат?
4. Каюмарс хакындакы мифи гүррүң бермели.

Тема: Гадымы дөвүрдәки Гүндогар язув ядыгәрликлери ве оларың тарыхы.

Мейилнама:.

1. «Авесто» китабы ве онуң дөрөйиш тарыхы.
2. Махабхарата эсери.
3. Калила ве Димна.
4. Орхон-Енисей язув ядыгәрликлери.
5. Хадыс.
6. Ковуснама.

Даянч дүшүнжелери: Гадымы Гүндогар язув ядыгәрликлериниң месгени. Зардуштра ве онуң зоорастиризм таглыматы. Гадымы хинд язув ядыгәрлиги. Калила ве Димнаның язылыш тарыхы. Мүң хадысың тарыхы. Ковуснаманың гелип чыкышы ве ш.м.

Гадымы Гүндогар иң гадымы язув ядыгәрликлериниң хем ватаны болуп хаса Мейилнама:яр. Бу юртларда язув медениети хатда эрамыздан өңки дөвүрлерде хем өсүпдир. Дагың ялпак дашларына язылып галдырылан йылнамалар, гошгулар, дессанлар мунуң анык субутнамасыдар.

Бу язгылардан иң гадымысы Ахаменилер империясы дөврүнде язылан болуп, бизиң эрамыздан өң яшап гечен Дари 1 (б.э.өң 465-424) йыллара догры гелйэр. Булар «Бехстун язгылары» дийилип атландырылып, Эйраның Бехстун дагларының Заграл дийилиән гаясына 105 метр бейиклиге Дари-1 буйрыгы билен язылан. Ядыгәрлигиниң бейиклиги 8-метр болуп, ини 28 метр ве саг тарапдан 30 километр ери өз ичине аляр. Диймек бу ери язув ядыгәрлиги дәл-де, гадымы дөврүң йылнамасы дийип айтсак боляр. Бу ердәки язув ядыгәрликлеринде тарых ве филология ылымлары бүтинлей гарышып гидипдир.

Язув нусгалары шол дөвүрлере дегишли болан элам, бабыл хем гадымы иран диллериниң тәсиринде язылан. Язгы нусгалары Даш, агач ве металлара

хем ойылып язылыпдыр. Кэбирлери хайванларың дерилерине язылан. Меселем шол дөврүң иң улы язув ядыгэрликлеринден бири болан «Авесто» 12000 саны өкүзиң дерисине язылыпдыр.

«Авесто» Орта Азияның иң гадымы ядыгэрликлеринден бири болан «Авесто» зоорастиризм таглыматы хакындакы иң гадымы китапдыр. Ол Орта Азия ве Иран хлкларының медени ядыгэрликлери хаса Мейилнама:яр. Кэбир алымлар бу китабы зоорастиризме эсас салан Зартуштарының өзи языпдыр дийип такмын эдйэрлер. Араб алымы Табарий: «Онуң авторы Зардошт ибн язса, Беруний «Бу китап азербайжанлы Сафид Туман тарапындан язылан болмагы мүмкин» дийип такмын эдйэр. Зардуштра аслында гадымы Эйран патышаларындан бири болан Манучехриң неслинден болуп, зоорастиризм таглыматына эсас салан. Ол өз уссатларының бири Пифагор өленден соң Шири-Ланка гачып гидйэр ве дагың говагында ятып ажайып бир китап язар. Соңра ол Хиндистан аркалы Орта Азия гечипдир. Өзүниң таглыматыны бу ердэки халклара хем өвредип башлапдыр. Гималай дагының говагында ятып икинжи китабыны язар. Шейлеликте алымлар онуң биринжи китабы «Занд» икинжи китабы «Авесто» диен нетижэ гелйэрлер.

Авесто бизиң эрамыздан өңки VI асырда язылан болуп, онуң эсасы үч нусгасы Игендер Зүлкарнайын дөврүнде эле салыняр. Биринжи нусгасы Греция иберилйэр, икинжи нусгасы якыляр, үчүнжи нусгасы «Зоорастиризм» динине садык адамлар тарапындан горалып сакланыпдыр.

Эрамыздан өңки Сасанилер дөврүнде Зоорастиризм гайтадан дикелдилип, китабының нусгалары гайта гөчүрилйэр. Онун илкинжи нусгасы 12 мүң малың дерисине язылан.

Авестоның текстлери гадымы Согда ве Бактрия диллерине өрэн якын. Китабы гадымы Парфия билен грек язгыларыны гарышдырып языпдырлар. Авестодакы вакаларың көпүси Орта Азия билен хем багланышыклыдыр. Меселем биринжи бапдакы Априйанем юрды хакындакы пикирлер хемо л юрдың Окус (Амудеря) ве Яксарт (Сырдеря) деряларының арасында ерлешендиги хакындакы маглуматлар бу пикири тассыкляяр. Априйанем-

Хорезм дөвлетиниң гадымы Ады дийилип айдыляр. Зоорастиризм таглыматы дуализм принциплерине эсасланан. Онда ягшылыгың яманлыга гаршы гөреш хакында гүррүң эдилйәр. Ягшылыгың башлыгы Ахура Мазда болуп, онуң алты саны көмекчиси бардыр. Олар Ваку-Манах-дана пикир, Аша Вахишта-адалат, хакыкат, Хшатра Варя-гудратлы гүйч, Сианта Аршати-ынам, Харвотат-саглык, Ашэрэтат-бакылык, эбедилик дийип айтландырыляр. Эхли ёвуз гүйчлериң сердары Ангра Маню болып, бу кипатда шу ики гүйжүн арасындакы гөреш беян эдилйәр.

«**Махабхарата**»- Гүндогар халкларының арасында гинден яйран иң гадымы дөврүң язув ядыгәрликлеринден бир болан Махабхарата хинд халкының ажайып эпосы хасаМейилнама:яр. Махабхарата-Бхарата неслиниң йылнамасы дийип хем айдыляр. Йүз мүң бейтден ыбарат болан бу ажайып дессан бизиң эрамыздан өңки X-XIII асырларда язылан болуп, дүниәниң бир топар диллерине тержиме эдилен.

Хинд халкында инее шейле гадымы язув ядыгәрликлериниң хатарына гирйән «Рамаяна», «Рахуванша», «Парчатантра», «Шакунтала» дийилип атландырылан гадымы эсерлер бар. Махабхарата шуларың арасында иң илкинжи орынларың биринде дуряр. Бу дессаның сюжетлери эртиеки жанрына иңән көп меңсеседе, эмма шол дөврүң тарыхы вакаларына якын дуряр. Себәби хинд алымларының айтмакларына гөрә бу эсерде ады агзалан гахрыманларың аглабасы тарыхы шахс. Эсасанам Бхарата неслиниң тарыхы хиндилер үчин «Шанама» ялы өрән гадырлы хсаМейилнама:яр. Шонуң билен бир хатарда бу китап чепер эсер боланы үчин оны тарыхың өзи хасаплап болмаяр. Гүндогар роваятларында болшы ялы бу китапда хем фантастики сюжетлер, мифлер көп. Бу эсериң баш гахрыманлары периден догулыпдыр. Меселем Бхарата хакындакы хекая:-хинд тайпасының рехимли патышасы Душьянта токайда ав-авлап йөркә бир ёлбарсың ызындан ковуп ёлдашларындан азашяр. Шейлеликде ол бир гөзел гыза душяр. Сорашдырып гөрсе гыз периден догулан экен. Эжеси гызыны деряның кенарында гоюп асману учып гидипдир. Оны бир дервүш тапып алып, яман адамлардан горап

сакламак үчин токая элтипдир. Дөрвүш ол гыза шакунтала дийип ат гоюпдыр. Патыша билен гыз бир-бирлерини говы гөрүп галярлар. Шол себэпли гызың какасы хаса Мейилнама:ян дөрвүш оларың гошулмагына ругсат берйэр. Олар никалашып бир ай дөрвүшиң чатмасында яшайлар. Соңра нөкерлери патышаны тапып алып көшге элтйэрлер, эмма аялыны хэзирликче пайтагта элтмезлиги маслахат берйэрлер. Арадан докуз ай , докуз гүн гечип Шакунтала бир огул догуряр. Гыз патыша билен никалашманка оңа бир шерт гойяр:

Никадан соң огул догсам,
Атасы оны голдасын,
Тагт эеси шол болар,
Өзге кес ша болмасын.

Эмма Душьянта еди йыла ченли өзи сөйүп алан аялы ве чагасының халындан хабар алмаяр. Бу аралыкда патышаның баласы алты яшап, Эрс-мерс болуп етишйэр. Шакунтала баласына багт ве ак ёл бермеклерини сорап тебигата:

От хем Шемал, Ер хем Асман,
Сизлер шаят илки башдан,
Адалатлы Ай хем Гүнеш,
Перзендиме ягты ёл ач!

- дийип ялбаряр. Эмма патыша булары ятламаянлыгы себэпли Шакунтала хэли Ады хем гоюлмадык, алты яшлы оглуны янына алып Душьянтаның сарайына баряр. Патыша аялыны ве баласыны танасада олара үнс бермейэр. Сакчылара булары сарайдан ковуп чыкармагы буйряр. Эмма шол вагт асмандан сес гелйэр:

Ягшы аял багтыңдыр,
Перзент-тэжи тагтыңдыр,
Шалар багыт гөзлөпдир,
Перзендинден безмэндир.

Ника сув ичен элиңден,
Гелди вепалы ярың,
Ирип батыр оглыңдан,
Нирә гитди хыялың.

-диен бир сес гулагына гелйәр.

Патыша: - Олары гайтарың! Дийип буйрык берйәр. Шейлеликде патыша Шакунтаал билен оглыны халка танышдырып, оглына Бхарата – дийип ат гойяр. Ине шол Бхаратадан Хиндистаның иң мерт, дана, адалатлы патышалары неслиниң династиясы пейда болупдыр.

Бу эсер инее шу Бхарата неслиниң Хиндистанда бирнөче мүн йыллыкларың довамында хөкүмдарлык эденлигине багышланяр. Мунда хер бир патышаның башындан гечирен вакаларыны айратын бир дессан эдип боляр. Хер бир бапда ёвузлык билен адалатың арасында улы гөреш гидйәр. Шунуң билен-бирликде бу китапда шол дөвүрлердәки Орта Азияда яшаян халклар хакында хем кәбир маглуматлар берилйәр. Меселем, китабың иң соңундакы Юджиштхира патышалыгына багышланан бапда: «Онуң дервезесиниң өңүнде башга халклар билен бирликде саклар, тахарлар ве каңлыклар нобатына гарашып отырды» диен сөзлери окаярыс.

«Калила ве Димна» - Хинд халкының ажайып ядыгәрликлериниң бири болан «Калила ве Димна» бизиң эрамызың III-IV асырларында дөредилен. Гүндогары өвренижилериң айтмакларына гөрә бу китап философ Бейдабо тарапындан хинд патышасы Дабшалиме язып табшырылан. Бу китабың гызык тарапы мундакы гахрыманларың диерлик әхлиси хайванлар билен гушлар. Олар хем адамлар ялы пикир эдйәрлер, ягшы-яман херекет эдйәрлер. Адамлар ялы дүрли вакалары башларындан гечирйәрлер.

Меселем: Пил, арслан, ёлбарс, кашгыр-гүйчлилер, тилки билен шагал-мекир, доңуз, эшек өкүз-акылсыз, кепдери билен гарлавач мәхирли, ичян-рехимсиз, товшан-горкак, гоюн-юваш. Буларың әхлиси хем Адам хәсиетлерине меңзәп гидйәр.

Бу эсер хайванат дүнйәсине багышлап язылан хем болса аслында адамларың арасындакы гатнашыгы суратландыряр. Шол себәпли хем бу китап он еди асырдан бүтин дүнйә айланып йөр. Илки хинд патышалары бу китабы «акылың ачары» дийип хасаплап башга юртлара яйрамагына гаршы болупдырлар.

Эйраның адыл шаларындан бири болан Аниширван Адыл Хысрав өзүниң алымларындан бири болан Барзуяны «Калила ве Димна» китабыны гетирмек үчин Хиндистана гойберйәр. Барзуя көп кынчылыклардан соң сарай китапханасына ерлешйәр ве бир хинд достуның көмеги билен китабы бирнәче йыллардан соң гөчүрип алмага миессер боляр.

«Калила ве Димна» эсериниң тержимелери ине шу парсы нусгадан алынан.

«Орхон-Енисей» язув ядыгәрлиги.-Бу ядыгәрлик иң гадымы түрки халкларың язув ядыгәрлиги болуп, ол VI асырларда эмеле гелипдир. Шол дөвүрлерде түркилер Сибириң Енисей дерясы билен Монголияның Орхон деряларының аралыгында тә Тяньшан дагларына ченли болан улы территорияда яшапдырлар. Булар бу гүнки түрки халкларының ата-бабаларыдырлар. Бу язгылар гадымы Сибирь хем Монголия тарыхындан башгада Орта Азия, Хытай хем Тяньшан дагларының төверегинде яшан халклар хакында гымматлы маглуматлар берйәр.

Шол себәпли хем бу ядыгәлик Гүндогар халкларының язув ядыгәрлиги, эсасан хем түрки халкларының медениетиниң тарыхы хакында маглумат берйән биринжи чешмедир. Бу ядыгәрликлер иң илки XVIII асырда рус алымлары тарапындан тапылыпдыр. Соңра бу ядыгәрликлер билен Швеция ве Фин алымлары мешгулланыпдырлар. Онуң текстлери Даниялы алым Вильгелм Томсон хем-де рус алымы В. В. Радлов тарапындан оқылып жемгыете хөдүрленипдир. Бу ядыгәрликлер «Улы язув», «Орта язув», «Кичи язув» - дийилип бөлүнипдир.

«Кичи язув» - дийилип атландырылан ядыгәрлик 731-нжи йылда уйгырлар билен болан сөвешде вепат эден Култегиниң хорматына гоюлан.

Онуң ханлык эден дөври 683-731 йыллара габат гелйэр. Бу ядыгэрлик Култегиниң агасы Билге каган тарапындан он ики асыр мундан өң Култегиниң хатырасыны галдыран күмметдир. Соң ол күммет ики гезек йыкылыпдыр. Бу бейик ыбадатхана демиргазык Монголияның территориясында Орхон дерясының гырасында гурулыпдыр. Онуң диварларындакы язгылар хытай хем гадымы түрки дилинде бирмеңзеш язылыпдыр. Соң олар руники язгылар «Орхон-Енисей язгылары», «Огуз-Орхон язгылары» диен ат билен ылмы доланшыга гирди. Бу язгыда ашакдакылар беян эдилепдир: «Билимиң кувваты, түрки халкының даянжы, етгинжегимден айрылдым. Мен Омрүмде нече еңишлери эле салан болсам, хеммеси хем иним Култегиниң көмеги билен болды» дийилип язылан.

Аслында бу язув ядыгэрлиги түрки халкларының иң гадымы поэзиясыдыр.

Мысал:

Ёкарда Гөк-Асман гүммези дөрөп,
Ашакда ер бинят боландан бәри,
Шу ики аралыкда яшап йөр адам ковмы,

Шол ковмы илки билен саклады Бумын каган,
Соңра Истеми каган онуң ишин этди довам,
Әхли Түрк Каганлыгының канунын хем хәкимлигин,
Олар беркитди, гөтерди башын асмана.

Икинжи улы ядыгэрлик Билге кагана гоюлан. Билге каган Култегинден ики йыл өң догулып, үч йыл соң өлүпдир. Ол бары-ёгы 49 йыл яшаяр. Ядыгэрликлериң ене-де бири Тоныгөгүң мазарына гоюлыпдыр. Тоныгөк патышаның маслахатшысы, дана Адам болупдыр.

«**Хадыс**»- арап дилинден бизиң дилимизе тержиме эденде роваят диен маныны билдирйэр. Ол Гурхандан соңкы язылан мукаддес китаплардан бири хасаМейилнама:яр. Хадысың китаплары өрән көп йыллар ичинде язылан. Эмма иң анык ве долык язылан хадыс Мухаммет пыгамбериң өлүминден бир

асыр соң VII асырда пейда болан. Бу китап мусулман дөвлетлеринде Гурханың яйрамагына улы көмек эдипдир. Шол себәпли хем хадыс дөрәпдир. Ол пыгамберлеринң өмри билен берк баглыдыр.

Шейлеликте илкинжи хадыслар Пыгамберлеринң сахабатлары тарапындан тоМейилнама:ыпдыр. Оларың хатарына Абдулла –ибн Амир ибн Анас, Али-ибн-Абу Талыб ялы сахабаларың тоМейилнама: хадыслары гирйәр. Хадысың тапавутлы тарапы ондакы сөзлер Гурханың сүреси я-да аятлары ялы бент билен айдылмаяр. Мундакы сөзлеринң көпүси Гурханда айдылан болсада Мухаммет пыгамберинң несихатлары сыпатында берилен. Буларың баш гахрыманлары пыгамберлер ве сахабалар болуп, олар өзара сөхбетлешип, Ыслам када-канунлары хакында улы гүррүң эдйәрлер.

«Ковуснама» Бу китап парс-тәжик дилинде язылан Гүндогарың улы дидактики эсерлеринден бири болуп асырда язылан. Китабың авторы Унсурул Кейковус Каспии деңзиниң гүнортасында яшаян тайпалардан болуп, өз заманасының ылымлы патышаларындан болупдыр. Ол ылма, адамларың арасындакы гатнашыга, эдеп-экрамлылыга гаты улы үнс берипдир. Ол дурмуш мысаллары эсасында өз оглуна бир китап язып галдырмагы максат эдинйәр. Эмма бу китабы диңе бир патышаның оглуна язылан весъетнама дейип болмаз. Себәби китап Орта асырдакы эстетики таглыматы өз ичине алыпдыр.

«Ковуснама»- 1082-1083 йыллар аралыгында язылан.Бу дөвүрде Кейковус 63 яша чыкан болуп: «Перзендим мен гаррадым. Гарры адамың дурмуш тежрибелери көп боляр. Шол себәпли саңа бир ядыгәрлик китап язып галдырмагы максат эдиндим» -дейип айдыр.

Шейле хем бу кита пулы шөхрата эе болуп дүниәниң бир топар диллерине тержиме эдилйәр.

Бу эсер аслында дидактики темада язылан болуп, ынсан перзендиниң дурмушда тутян орны, ылым алмагы, дост тутунмагы, өзүниң багты ве гадыр-гымматы угрунда гөрешмеклери хакында гүррүң эдйәр. Шол себәпли хем авторың беллейши ялы шу затларың дүйбүнде тербие меселеси ятыр.

Қырк дөрт бапдан ыбарат бу китабың хер бир бабында ынсан тербиесиниң иң әхмиетли меселелери чөзүлйәр. Шейле хем бу бапларың әхлисиде весьет шеклинде язылан. Меселем: «Ата-әнәни хорматламак», «Хүнәриң артыкмачлығы», «Гаррылык хем йигитлик», «Шерап ичмек я-да ичмезлик хакында», «Мыхман гаршыламак», «Ышк-сөйги хакында», «Сува дүшмек», «Укламак», «Мал дүнийә йыгнамак», «Перзендини тербиелемек», «Дос тутунмак», «Ылым алмак», «Шахырлык билен мешгулланмак», «Хызматкәрлик этмек» ве шулара меңзешлер. Бу китапда ынсан баласына герекли болан әхли зат хакында язылан.

Кейковус «Ата-әнәни хорматламак» бабында өрән әхмиетли меселәни орта атыр. Онуң айтмагына гөрә эне-атаны хорматламак хер бир перзент үчин парздыр. Себәби ата-эне перзенди бу жахана гетирижи. Ол: «Сениң мүмкинчилигиң болмадык еринде ата-эне гечиримли. Эмма мүмкинчилигиң барка олары гарран чагларында кынчылыклара грифтар этме. Себәби өз эне-атаңа нәхили гатнашыкда болсаң, сениң перзентлериң хем өзүңе эдил шоң ялы гатнашыкда болар» - диййәр.

«Ынсан перзенди бай ве гарып болмагы мүмкин. Эмма аклың гарып болмасын. Акылсызлык билен пейда болан байлығың паяны ёк. Ол өнүне бөвет басылмадык сува меңзейәр. Бир дашяр ве ахыры ёк. Шол себәпли хем мал -дүнийә гарып болсаң-да акыллы болмага херекет эт. Акыл билен байлык топлап боляр. Эмма мал-дүнийә билен акыл алып болмаяр. Байлык хем вагтынча адамы акыллы эдип гөркездеги мүмкин. Эмма бу эдил көлеге ялыдыр. Әдим сайын сырыңы ачар».

Кейковусың айтмагына гөрә ислендик адам мертебәни эеләп билер. Эмма муның үчин хүнәр өврәнмели. «Эгер-де адам ёкары мертебели болуп хүнәри болмаса, о лиши доландырып билмез. Элинде хүнәри болмадык адамы халк сыламаз. Шол себәпли хем ислендик зады өз элиң билен ишләп гөр. Шонда халк сениң зәхметкешдигиңе ынанар. Акыл хем хүнәр өврәннип белент мертебә гөтерил. Хүнәрден ве билимден говырак зат ёкдур»- дийип айдяр.

Шол себэпли хе Кейковус адамзат багтының ачары зэхметдир дийип беллейэр. Ол хакыкы адамың үч хили белгиси боляр дийип айдяр. Олар Акыллылык, Халаллык, Жомартлыкдыр. Ине шу үч хэсиет хакыкы ынсанларда сакланмалыдыр диййэр.

Кейковус бу китабында көпүрэк тербие хакында гүррүң эдйэр. Онуң пикириче адамы эсасы тербиелейэң зат дурмушдыр. Дурмушың тербиеси ислендик дана мугаллымдан гүйчлидир. Бу хакда автор шейле диййэр. «Эгерде Адамы дуршум тербиелемесе, онда оңа хич бир дана акыл өвретжек болуп азара галмасын. Себэби онуң эхли херекетлери зая болар», «Эмма адам парасатлы, хикметли сөзлери диңлемеден ядамасын. Себэби адам ики хили боляр. Биринжиси өвредижи. Икинжиси-өвренижи. Диңлэп-диңлэп дана боларсың диен сөзлер шондан галыпдыр».

Кейковус бу эсери Гүндогар педагогикасының иң ажайып нусгаларының биридир.

Сораглар ве юмушлар:

1. Гадымы язув ядыгэрликлерине хайсылар дегишли?
2. Авесто таглыматына ким эсас салыпдыр?
3. Зардуштра хакында нэмелер билйэрсиниз?
4. Махабхарата хайсы юрдың милли эсери?
5. Махабхаратаның эсасы гахрыманлары кимлер?
6. Бхарата несли нэхили дөрэпдир?
7. Хадыс хайсы юртда дөредилийэр?
8. Хадысда эсасан нэмелер хакында маглумат берилийэр?
9. Орхон-Енисей язув ядыгэрлигиниң гүндогарындакы эхмиети?
10. Кейковус ким болупдыр ве ол ким үчин китап языпдыр?
11. Ковуснама эсериниң темасы ве идеясы?
12. Ковуснама нэче баба бөлүнйэр вех ер бапда нэме хакында гүррүң эдилйэр?

Тема: Арап әдеби ядыгәрликлери ве оларың тарыхы

Мейилнама::

1. Арап әдебиятының гадымы дөвүрлери.
2. Альф Лейла ве Лейла (Мүң бир гиже).
3. Тотынама эсериниң идеясы ве мазмуны.
4. Арап дилиндәки бейлеки кыссалар.

Даянч дүшүнжелери: Арап әдебиятының гөзбашы. Илкинжи арап әдебиятычылары. Арап халк дөредижилиги. Арап әдебиятына хинд әдебиятының тәсири. Мүң бир гиже хакында сөхбет. Тотынаманың дөрөйши ве мазмуны. Апар дилиндәки башгада эсерлер хакында гысга маглумат.

Арап әдебиятының гадымы дөвүрлерини өвренен көп алымлар:»Бу әдебияты ыслам темасындан даша чыкып билмейәр. Бу дөвүрдәки арапларың ислендик чепер эсерлери-де Гурханың белли-белли сүрелерине эасланан» дийип айтмакларында хем белли бир дережеде хакыкат бар. Себәби Гурхан арап эстетикасының эсасыдыр. Онуң өзи хем поэзия жанырына якын язылан. Булардан башга «Абыл ве Кабыл», «Юсуп-Зулейха», «Лутуң аялы» ве пыгамберлер хакындакы роваятлар хем улы әхмиете эе болупдыр. Хатда «Лейли ве Межнун» дессанына эсас болан Кайс Имран VII асырда арап феодалының оглыдыр. Шейле хем гадымы арап әдебияты хинд хем арап феодалының оглыдыр. Шейле хем арап әдебияты хинд хем парс әдебиядының сюжетлери билен гошулып гидипдир. Хат-да ысламдан өң дөрән арап кыссалары соңра арап шахырлары тарапындан гайта ишленилипдир.

Гадымы дөвүрде Орта Азияда ылым арап дилинде өсени үчин арап дилини говы билен адамлара улама хем алым дийипдирлер. Шол себәпли олар диңе Гурханы ятдан билмек билен чәкленмәндирлер. Муңа гошмача эдип, математика, география, хукук, дил ве әдебияды өвренидирлер. Шу себәплере гөрә Орта Азия арап дилиндәки әдебият гүйчли өсүпдир. Буларың көпүси пыгамберлер хакындакы кыссалардыр.

Араптар хатда Орта Азия алымларының ишлеринден хем өнүмдүү пайдаланыпдырлар. Бу территориялар өзлерине гарашлы болан үчин гелжег бар ылымлы яшлары өз меркезлерине экидип башлапдырлар. Шейле себэплере гөрэ IX-X асыларда арап ылымының йылдызлары хаса Мейилнама: ан Мухаммет ал-Хорезми, Ахмет Фарганы, Аббас Жөвхери, Ахмет Мервези, Абу Насыр Фарабы, Ал Беруний ялы даналар Гүндогар медениетиниң эгиртлери болуп етишипдирлер. Бу дөвүрлерде Эйран хем Туран халкларының эдебиятылары хем арап дилинде болупдыр. Бухара, Самарканд, Яссы, Үргенчде ве Марыда өзлери түрки болсалар хем арап дилинде шыгыр язан шахырларың бирнэчеси яшапдыр.

Мүң бир гиже. Орта Азия арап дилиндеки китапларың яйрамагы өрэн ирки дөвүрлере дегилдир. Буларың ичинде Ибн Кутейбаның (828-899) «Шахырлар китабы», Абуль Фааржың (897-967) «Шыгырлар китабы» айратын орны эелейэр. Оларың көпчүлиги голязма гөрнүшинде дарган хикметлердир. Соңра болса арап дилинде язылан бир нэче халк китаплары яйрап башлапдыр. Оларың арасында «Мүң бир гиже» айратын орна эедир. Бу китап арап дилинде эртеки сюжетинде язылан болуп, онуң вакалары диңе бир арап юртларындан дәлде эйсем хинд дурмушындан хем алныпдыр. Бу китабы ичгин өвренен белли рус алымы И.М. Фильштинский өзүниң «Арап классык эдебияты» дийилип атландырылян ишинде «Мүң бир гиже» хинд, арап, эйран хем түрк сюжетлериниң гошулмагындан эмеле гелипдир» диен нетиже чыкарыр. Онуң айтмагына гөрэ бу китапда эйранлыларың «Шахрияр» хакындакы эртекиси эсасы сюжет эдилеп алынан. Хиндилериң Эйран шасы Шахрияр хакындакы эртекисинде, Шахрияр ша хер гүн бир аял алып, даң атан вагтында олары өлүме хөкүм эдипдир. Шол себэпли хем бейле ёвуз патыша аял болманы хич ким халамандыр. Шейлеликде везириң гызы Шахиразада патыша аял болмага разыдыгыны билдирйэр. Шахризада хер гүн агшам патыша шейле бир гызык эртеки айдып берипдир велин иң гызык еринде даң атыпдыр. Ша: «Эртекиниң галан ерини эшидейин, соңра өлдүрерин» дийип пикр эдипдир. Шейлеликде эртеки айтмаклык ики йыл

281 гүн, ягны мүн бир гиже довам эдипдир. Бу вагт аралыгында патыша эртекилерден тәсирленип башга бир адам боляр. Ол Шахризаданы сөйгәр ве өз ниетинден гайдяр.

Мундан башгада арапларың 281 гиже дийилип атландырылян кыссасы хем бар. Бу кыссаның сюжетлери хем Шахрияр билен Шахризада өрән якындыр. Бу кыссада хем гөзел бир гыз патыша докуз ай, докуз гиже эртеки айдып берип өлүмден гутуляр. Бу вагт ичинде гелниң перзенди боляр. Патыша өзүниң перзентли боландыгыны билип аялыны өлдүрмейәр.

Арапларың арасында гинден яйран бу дидактики эсерлериң көпүси хинд сюжетлери эсасында эмеле гелипдир.

«Алыф Лейла ве Лейла» дакы айдылан сюжетлер мүн бир гиже довам эден, мүн бир дессандыр. Бу китаба арапларың шол дөвүрлердәки тәлим тербиеси ве эстетик пикирлери жемленендир. Себәби бу китабың композицион меркезини тутуп дуран, шага эртеки айдып берйән баш гахрыман болан Шахризада хер бир хекаясында акыл-парасат, юрды адыллык ве адылсызлык билен доландырмагың نتیжеси, ылым өврнемек ве сөйгини хорматламак ялы пикирлери үчин херекет эдйәр. Бу эсериң сюжетлери халк дурмушы билен өрән якындыр. Себәби бу эсерде роваят эдилен шаларың көпчүлигиниң атлары, херекетлери Гүндогар халкларының тарыхында бар. Диймек муны язан адамың өзи хем Гүндогар медениетиниң тарыхындан хабарлы болупдыр. Эмма бу эсери көпинчә фольклор билен багланышдырлар.

Эсериң композициясы өрән чеперчилик билен дүзүлипдир. Себәби хер бир гижәниң вакасыны беян эденде автор өз өңүне улы максат гойяр. Биринжиден эсериң сюжетлери шейле гызыклы болмалы نتیжеде патышаның йүреги гысмалы дәл. Эгерде шаның йүреги гысса онда гыза өлүм гарашяр. Икинжиден бу хекаялар билен шаны тоба гетирмели, гайтадан тербиелемели.

Гадымы Гүндогары өвренижилериң айтмагына гөра бу китап мүн бир китапдан ыбарат болупдыр. Соңра бу китапдакы хекаялары гысгалдып

бирлешдирипдирлер. Хер бир хекаят бир-бириниң довамы ялы болуп бири бейлекисини долдурып баряр.

Эсерде Шахризада көп меселелерде гызларың адындан гүрлейэр. Меселем 79 хекаятдан башлап тә 84 хекаядә ченли гыз Дав ал-Мекан патышаның өңүнде өз билен хекаяларыны айдып берйэрлер. Биринжи гыз досилук хакында гүрләп шейле дийипдир: «Искендер Зүлкарнайын өз достуна: Мен сени буорна гоанымда өзүмиң рухымы, намысымы ве абырайымы гошуп табшырдым» диййэр. Өз кәтибине болса: Сен мениң аклымың эси. Шонуң үчин хем хат язаныңда мени өз аклың билен саклавер» диййэр. Ашпезине болса: «Мениң жанып сениң элинде. Оны өз жаның ялы эдип сакла»- дийип айдан экен.

Шейлеликде бу китабы эртеки сыпатында кабул этселер хем, онда Гүндогар халкларының социал-сыясы ягдайлары долы гөркезилен.

Тотынама. Арап язув ядыгәрликлериниң иң ажайыпларының ене-де бири Тотынама эсеридир. Бирнәче алымларың айтмагына гөрә бу кита пилки хинд эдебиятында пейда болупдыр. Эмма бу эсер хиндэдебиятына өрәң якын болса-да, онуң Хинд дилиндәки язув нусгасы тапылмандыр. Шол себәпли хем бу кита пилки арап дилинден парс ве түрки дилине тержиме эдилипдир. Ол Орта Азия арап нусгасындан яйрапдыр. Хатда бу китап «Түрки Тотынама» ады билен 1904 йылда Дашкентде арап шрифтинде, көне өзбекдилинде чапдан чыкыпдыр. Бу Тотынаманың арапчадан эсасы тапавуды ондакы гетирилен кәбир гахрыманларың атлары өзгече. Хинд дилиндәки нусгада баш гахрыман хинд, арап нусгасында баш гахрыман арап, түрки дилиндәкисинде түрк болуп, гелйэр. Бу ягдайы «Тотынаманы» өвренижи алым Д. Ёмудовский хем реет этмейэр.

«Тотынама» хакыкатдан хем Гүндогар хекаятларындан ыбарат. Бу эсериң баш гахрыманы адам дәл-де, тоты гуш. Шол себәпли хем бу китабы хиндилериң «Калила ве Димна» эсериниң довамы дийип айтсак боляр.

Адамзат бина боландан бәри хакыкат хем адалат үчин гөрешйэр. Эмма ынсаның гөвни оны кәте яманлыга, адалатсызлыга итерйэр. Ынсанлар бирек-

биреге вепалы болмак үчин гөрешипдирлер. Адамлар өз сөйүп алан аялларының өзлерине вепалы болмакларыны исләпдирлер. Эмма бир ерде отуран адама багт ёк. Шол себәпли хем олар сыяхат, сөвда этмели болупдырлар. Шейле хем өңки дөвүрлерде овадан аялы сакламак аташгәхдәки горы саклан билен дең болупдыр. «Тотынама» шейле меселелери акыл билен чөзмәге херекет эдйән бир ёлгөркезижидир. Эсер сюжеди ве композицион гурлушы тайындан Мүң бир гижеден тапавутланмаяр. Эмма мунда тоты гуш гелине гызыклы хекаятлар айдып берйәр. Эсериң гахрыманының бири Гүндогарда иң хорматлы адамларың бир Ахмедияң оглы Майлыдыр.

«Тотынама» эсеринде гуш отузбәш гиже гелне хекаят айдып берип оны ёлундан гайтаряр. Бу хекаятларың әхлиси аялларың бозуклыгына гаршы хекаятлардыр. Шол себәпли хем Хажат тотыдан бу хекаятлары эшидип тоба гелйәр.

Арап әдебияды аркалы Орта Азия яйран эсерлер өрән көпдир. Оларың арасында «Синдбаднама», «Харрун ар -Рашид», «Омар ибн Нуман хакында кысса», «Алтын балык», «Алавединниң жадылы чырасы», «Абул Хасан хакында кысса» ве шулара меңзешлер түрки диллерине тержиме эдилип халк арасына яйрадылды.

Буларың кәбирлери «халк романлары»- дийип атландырыляр. Меселем Бейбарс хакындакы роман. «Сират ал-Захир Бейбарс» диен ат билен Египеде яйрап, халк романы сыпатында «Бейбарс хакында кысса», «Мамлюк Бейбарс» диен ялы атлар билен дүрли диллерде айдылып йөр. Эсериң баш гахрыманы Султан Бейбарс (1260-1277) Мүсүрде ша болан Адам.

Шейлеликде арап әдебиятының язув ядыгәрликлери дүнийә әдебиятының хазынасына өзлериниң ажайып гошантларыны гошупдырлар.

Сораглар ве юмушлар.

1. Арап әдебиядының гадымы нусгалары хакында нәмелер билйәңиз?
2. Арап әдебиядына ве медениетине Ыслам таглыматының тәсири?
3. Мүң бир гиже эсериниң сюжети?

4. Мүң бир гижәниң дөрөйиш тарыхы?
5. «Тотынама» эсер иве онуң тарыхы?
6. Бу эсерлерин тербиечилик эсаслары?
7. Арап әдебиятының бейлеки кыссалары хақында мағлумат?

Тема: Арап әдебиятының ве медениетиниң нусгалары.

Мейилнама:

1. Гадымы арапларда ылым өсүши.
2. Табариниң өмри ве дөрөджелиги.
3. Ахмед ибг Фадланың дөрөджелик әлеми.

Даянч дүшүнжелери: Гадымы арапларда ылым нәхили өсүпдир.

Арап әдебиятының өсмегине хайсы халкларың әдебиятлары тәсир әдипдир. Табариниң дөрөджелиги ве өмүр ёлы. Фадланың өмрүне ве дөрөджелигине дегишли ишлер.

Гадымы гүндогар медениетиниң тарыхында Хиндистаның ве Хытайың хызматы биринжи орунда дурян болса, VI асырдан бшлап Арап юртларында улы медени өзгеришлер йүзе чыкып башлады. Бу ягдайлар Арапларың ыслам динини кабул Әдип алмагы ве оны дүнйәниң көп ерлерине яйратмагы билен бағлыдыр. Арап медениетиниң тарыхы мундан өңки дөвүрлерин-де өз ичине аляр. Эмма VI асырларда Мекке билен Мединеде дүнйәдәки ин мукаддес китабың пейда болмагы бүтин дүнйә медениетиниң тарыхында айратын бир хадыса болды.

Араплар VI асырдан башлап тә X асыра ченли дүнйәниң көп юртларыны өзлерине табын этдилер. Бу дөвүрде арап юртларының территориясына Аравия ярым адасындан башлап Азия, Африка хат-да Европаның хем айрым ерлери гирипдир. Шейлеликде арапларын бир тарапы Франция билен чәгаралашса, бир тарапы Россия ве Хытай билен чәгаралашыпдыр. Диймек шейле улы территория арап медениетиниң яйрандыгы гүррүңсиздир.

Шейле болса-да араптар Греция, Хиндистан, Италия ялы иң улы ажайып әдеби ядыгәрликлере эе болуп билмәндирлер. Араптарың иң улы китабы «Алла тарапындан язылан» дийилип хасап әдилйән Гурхандыр. Гурхан хақыкатдан хем улы китап. Мунда дин билен бирликде тарых, философия, канун, әдебият, дидактика хем бардыр. Гурхан көп халклара арап дилинден яйран. Оны башга дилере тержиме этмек гадаган әдилен.

Арап дилиндәки медениет Орта Азия көпрәк яйрапдыр. Ыслам медениетиниң меркези болан Бухара, Самарканд, Түркүстан, Ургенч хем-де Кокантда ерли дил билен бирликде арап дилиниң хем өсмегине улы үнс берлипдир. Бу үлкелерде бирнәче улы метжитлер ве медреселер гурылып, оларда Кахира, Багдат хем-де Дамаскдан гелен бирнәче мүдеррислер сапак берипдирлер. Шейлеликте арап медениети гаты ир дөвүрлерден башлап яйрап башлаяр.

Орта Азия арап дилинде яйран китаптар гаты көп. Онуң башы VI-VII асырларда башланан болса, XIX асыра гелип дирелйәр. Бу китаптарың аглабасы ислам тарыкатының када-канунларыны беян әдйән китаптардыр.

Гадымы ве Орта асыр Арабыстанында ыслам таглыматтындан башгада ылымлар өсүпдир. Бу юртда эсасы ыдымлар билен бирликде гуманитар ылымлар тарых, философия, филология, хукукшынаслык бейлеки юртлара середенде өңе гидипдир. Шол себәпли хем арап дилинде язылдан көп китаптарда Орта Азия ве Газакстан халкларының көп асырлык тарыхына ве филологиясына дегишли маглуматларың барлыгыны дуйуп боляр. Бу алымлар дүрли халкларың арасындан чыкан болуп, арап юртлары билен бир хатарда башга-да юртларың тарыхы, әдебияты ве медениети хақында гинден пикир йөредипдирлер. Шол себәпли хем арап дили Гүндогарың бир топар халклары үчин дөвлет дили, арагатнашык гуралы вешол дөвүрлердәки ылмы дүнйәгарайышлары бүтин дүнйә яйрадан дил болуп хасаМейилнама:яр. Бу дөсүрде арап ылмы дүнйәсинде тарых билен филология гарышык ягдайда болупдыр. Бу дөвүр алымлары диңе бир угры боюнча ачыш әдипдирлер дийип болмаз. Оларың көпчүлиги энциклопедиячылар болуп, гуманитар

ылымлар билен тебигы ылымларың өсмегине улы гошант-гошупдырлар. Шейлеликте тарыхчыларың көпүси филолог, филологлары болса талантлы тарыхчылар болупдырлар.

Табарий: Арап дилинде тарых ве филология йөнелишинде өрэн көп эсерлер язып, дүңйә ылмына улы гошант-гошан орта асыр алымларындан бири Абу Жафар Мухаммед ибн Жарир ат Табарий болуп, ол 839-йыл Эйраның Табарыстан велятында догулан. Ол яшлыгындан Багдат, Мүсүр, Сирияда болуп, арап дилини гиңден өвренипдир. 923 йылда Багдатда арадан чыкыпдыр.

Табарий өз дөврүниң белли алымларындан болуп Гурхана дүшүндириш языпдыр. Ол Гурханың хадыслары эсасында 10- дан табыл ал-Курыан (Гурхан сөзлериниң манны топлумы) дийип атландырылып. Ол 40 томлык иш языпдыр.

Табарының арап ылмындакы ве медениетиндәки тутян орны булар билен чәкленмейәр. Эсасан хем онуң «Тарых ал-русул ва-л мулук» дийилип атландырылян китабы гадымы Орта Азия халкларының тарыхы хакында өрэн гымматлы маглумат берйәр. Бу китапда бизиң эрамызың башларындакы арап, парс ве түрки ханларының тарыхы хер хили роваятлар эсасында язылыпдыр. Шейле хем бу китапда көп санлы накыллар ве хикметлер, гадымы еврейлер билен хиристианларың роваятлары гетирилен.

Табари бу китапда өзүнден өңки язылан эсерлере хем улы әхмиет берйәр. Меселем 224-651 йыллары өз ичине алян саманийлер йылнамасы «Хавадай намах» (патышанама), 742-823 йыллар арасында яшап гечен Ал Вакидиниң «Китаб ул Магазий» (сөвешлер хакында китап), Ал Маданиниң «Тарихий ал-Хулафа» (Халифатлар тарыхы), Ибн Тайфуруң «Тарыхы Багдат» (Багдат тарыхы) китапларыны гетирмек боляр.

Табарының ишлеринде тарых билен филология гатышдырылып берилен. Онуң эсерлеринде тарыхы дөвүр билен багланышыклы хекая, роваят, айдым, накыл-маталлар өрэн көп. Кәбир шахырларың язып гиден әдеби эсерлери хакында хем гиңден дурулып гечилйәр.

Ахмет ибн Фадлан. Белли сыяхатчы, географ, языжы ибн Фадлан Х асырың биринжи ярымында яшап гечипдир. Ол көп юртлары сыяхат эдени үчин бирнөче диллери билипдир. Ол арап илчиси халифат Мухтадириң көмөкчиси сыпатында дүниәниң көп юртларында болупдыр. Багдатдан Мары аркалы Бухара, Хорезмиң үсти билен Устюрт хем Маңгышлак аркалы Волга бойларына барып етипдир.

Ибн Фадланың Орта Азия бойлап Волга дерясына ченли эден сыяхатлары XII-XIII асырларда улы шөхрата эе болупдыр. Бу хакда бирнөче ылмы китаптар хем язылыпдыр. Эмма бу китаптар бизиң гүнлеримизге гелип етмәндир. Диңе бир орта асыр тарыхчысы ве эдебиятчысы Якут Хамдамының «Муъжам ул-булдан» китабында Ибн Фадланың ишлеринден бөлөклөр гетирилипдир. Эсасан хем оны Волга бойларында яшаян гыпжаклылар билен якын гатнашыкда болупдыр дийип айдырлар.

Сораглар ве юмушлар.

1. Гадымы Гүндогарың медениетине хайсы юртлар гошант-гошупдыр?
2. Арап юртларындакы медени өзгеришлер хачан йүзе чыкыпдыр?
3. Араптар хайсы асырларда дүниәниң хайсы юртларыны өзлерине табын эдипдирлер?
4. Арап дилиндеки медениет нәхили яйрапдыр?
5. Табарының өмри ве дөрөдидилиги хакында нәмелер билйәңиз?
6. Ибн Фадлан Ким болупдыр?

Тема: Сирия эдебиятының язув ядыгәрликлери

Мейилнама:.

1. Сирияда эдебияты ылмының өсүши.
2. Сирия эдебиядына ве медениетине бейлеки дөвлетлерин тәсири.
3. Сирия эдебиядының гөрнүкли векиллери.

Даянч дүшүнжелери: Сирия медениетине хайсы юртларың медениети тәсир эдипдир. Илья Бар Шинайа Ким болупдыр. Сирия эдебиятының эсасы жанрлары хайсылар. Абул Фараж хакында мағлумат.

Бай ве көптараплы Сирия эдебияты II асырдан башлап тә XIV асыра Ченли дөремегини хем өсмегини довам этди. Барып – ха III асырда Сирия сыясы өзбашдаклығыны йитирен хем болса (бир топар князлыктар Рим империясының хем Эйраның голастына гечди), Сирия дили гаты көп вагтлап Якын Гүндогарда дин, сөвда хем дипломатия дили болмак әхмиетини саклап гелди. Дине шондан соң арап, түрк хем монгол диллери агалык эдип, Сирия дилиниң уланылышына пәсгел берди. Шонуң билен бирликде эдебиятың өсүшине-де зепер етди.

Сирия медениети орта асырларда гөрклип-эшидилмедик дережеде гиң яйрады. Сириялыларың өрән мөхүм сув ве кервен ёлларының чатрыгында ерлешмеги сөвданың пажарлап өсмегине улы тәсир этди. Сириялылар сөвда кервенлери хем дини миссиялар билен чет юртлара гидип, өз медениетлерини якын хем алыс юртлара яйратдылар. Шейле боландан соң сириялыларың язув ядыгәрликлери соңкы йылларда Хиндистанын, Орта Азияның, Францияның, Монголияның хем Хытайың территорияларындан энче гезек тапылды.

Сириялыларың Византия билен Эйраның аралыгында месген тутмагы шол ики юрдуң дини дурмушында аралыкчылык ролуны ойнамагы үчин шерт дөрөдипдир. Бу иште тержимечилериң мөхүм рол ойнамалы боландыктарыны айратын беллемелидирис. Өзем тержимечилик иши бирнәче угурлар боюнча алынып барлыпдыр. Мысал үчин, грекчеден Сирия дилине, ондан хем арап дилине, арапчадан болса европа халкларының диллерине я-да пехлевиден сирия дилине, арапчадан болса европа халкларының диллерине я-да пехлевиден Сирия дилине, онданам арапча тержиме эдилепдир. Шейле болансоң, сириялылар грек ылымының газанан үстүңликлери билен гаты ирте вагтлардан танышмага мүмкинчилик

алыпдырлар. Олар өз өвренен билимлерини тержимәнің көмеги билен араплара етирипдирлер, арапларың үсти билен болса, антик ылмы Гүнбатара эльетерли болупдыр. Бутхана руханыларының трактатлары хем дини китапларың дүшүндиришлери тержиме эдилепдир, шолар билен бирликде болса Аристотелиң, Гиппократың, Галениң хем бейлеки алымларың эсерлери, «Иллиада» хем «Одиссея», Эзопың баснялары, Менандрың «Пәхимлери», «Александр хакда роман», «Калила ве Димна» ялы арасса чепер эсерлер хем үнсден дүшүрилмән тержиме эдилепдир.

Эдебиятың эсасы жанрлары болан повесть хем роман Сирия эдебиятында V-VI асырларда дөрәп уграпдыр.

Орта асырлар эдебиятында акыл өвреджилик гуры сарналып гечилмән, гең-таң вакалар билен утгашдырылыпдыр. Шейле усул эсериң шүвлүмли окалмагына тәсир эдйәр. Ине, шонуң үчин хем «Дана Акихар хакда повесть», «Калила ве Димна» ялы эсерлериң окыжылар көпчүлигиниң арасында мешхурлык газанмагы гең дәлдир.

Бу тержиме эсерлери сирия сирия эдебиятының сүңнүне шейлекин сиңипдир велин, вагтың гечмеги билен онуң айрылмаз бир бөлегине өврүлип гидипдир.

Ёкарда ада агзалан эсерлериң сирия эдебияты билен багрының бадашмагындан ене бир хәсиетли айратынлыгы беллемелидирис. Исле ассириялылар болсун, хала араплар, хиндилер я парслар болсун, гараз, шол эсерлериң гадымы дүзүжилериниң уланын композиция гурмак тәри өзболушлыдыр. Бу ерде гүррүң бирнәче вакаларың бир бүтеви сюжетиң дашына өврүлмеги, ягны вакаларың утгашдырылмагы барада баряр. Бизиң бу пикиримизи субут этмек үчин мешхур «Мүн бир гиже» эсерини мысал гетирмек етерлик болса герек.

Гүндогарың белли эсерлеринде бирнәче вака бир сюжетиң дашына өврүлйәр, өзем шол вакалар монжук кимин бир сапага дүзүлйәр, бириниң гутарышы икинжиниң башланмагына себәп болар ялы эдилйәр. Ынха, «Дана Акихар хакда повестде» утгашдырылян вака хөкүмүнде патышаның дана

мүрзеси Акихар хем-де онуң бивепа оглы Надан алыныпдыр. Патыша Наданың гепине ынанып, Акикара жеза бердирмекчи боляр. Эмма достларының бири Ахикара гизленмәге көмек эдйәр. Патыша ахыр соңы онуң бигүнәдигине гөзүни етирип, жеза бермәге алңасандыгына ахмар эдйәр. Онуң өкүнжи хакында эшиден Акихар гизленен еринден чыкып, ене өңкүси ялы хызмат эдйәр. Бейлеки эсерлерде хем вакалар шейле багланышдырыляр.

1026-нжы йылда Низибиде (демиргазык Местопатамия) шәхеринде сирия алымы хем языжысы митрополит Илья бар Шинайа егре досты, мусулман әлеминиң ат-абрайлы хем ылымлы герчеклериниң бири-везир Абыл Касым ибн Алы аль Магриби билен душусыпдыр. Даналарың икиси хем әдебият, философия, теология, әдеп-әкрам хемахлак меселеси билен гызыкларыңдыр. Агзалан меселелер боюнча гечен шүвлүми пикир алышмак чынлакай ылмы чекелешик хәсиетине эе болупдыр. Илья бар Шинайа гүррүң арасында ахлак ве әдеп-әкрам темасындан китап язмак хыялындадыгыны мыхманына яңзыдыпдыр хем-де эсасы гөз өңүнде тутян идеяларыны гүррүң берипдир. Китап «калба аграм саян ногсанлыклар хем оны арассалаян оңатлыклар» багышларыңдыр, китабың ичиниң безеги хөкмүнде Аристотель, Эфлатун, Хосров Аниширван, Бузуржмихр кимин акылдарларың сөзлери уланылыпдыр.

Абул Касым Майфарини шәхерине доланып барандан соң, ол шол йыллар эмириң көшгүнде яшайр экен. Илья икисиниң арасында хат арагатнашыгы башларыңдыр. Везир хатларының биринде китабы язып гутармагының мүмкиндигини, оңа оқап берип билжекдиги хакында яңзыдыр. Ол хатының довамында китабың оңа зерур герекдигини, чүнки онуң агыр нәхошдугы, шол китапдан жанына арам тапып билжекдигини айдыпдыр.

Гүррүң Илья бар Шинайаның «Гуссаны деп этмек» йыгындысы хакында барайр. Соңра бу китап оқыжылар көпчүлигиниң арасында улы шөхрат газаныпдыр хем «Оңатлыклар ве ногсанлыклар хакда китап» ялы Гүндогарың әдеби ядыгәрликлериниң улы топарына гошулды.

Абул Фарах Бар-Эбрей (1226-1286) –сирия медениетининг гөрнүкли векиллерининг биридир. Ол гүйчли алым хем философ, зехинли тержимечи хем лирик шахыр хөкмүнде белли болупдыр. Сириялыларың медени дурмушунда Бар-Эбрейиң дөредижилигиниң хем ишиниң ыз галдырмадык угры ёкдур.

Ол тарыхчы хөкмүнде «дүнийә дөрәнинден» тә XIII асыра ченли сыясы вакалары жикме-жик суратландырыпдыр. Философ хөкмүнде дөвүрдешлерини Аристотелиң философиясы билен танышдырыпдыр. Дилчи хөкмүнде Сирия дилиниң грамматикасыны языпдыр.

Абул Фарах шахыр хөкмүнде хем мешхур болупдыр. Өзүнден улы дөвүрдеши, патриарх несториан Иоанна бар Маданияның өлүмине язан элегиясы айратын шөхрат гетирипдир. Абул Фаражиң галамындан энчеме эпиграмма хем лирики шыгыр чыкыпдыр. Сирия поэзиясының очеркини язан хем Абул Фарах болмалы.

Абул Фарах «Әхлиумумы тарых» атлы китабыны Сирия дилинде языпдыр. Онуң биринжи бөлүми арап дилине тержиме эдиленде мусулман эдебиятындан чыкгытлар алыпдыр. Онуң астрономия хем космография боюнча «Аңың дөрөйши» атлы трактаты, ахлак-этика темасындан язан «этика» атлы китабы 1279 йыла дегишлидир. О лбу дөвүрде мешхур Марага обсерваториясында ишлейәр. Марага монастырында Эвклид хем Птоломей хакында лексия окаяр, алдыгына тебипчилик эдйәр.

Абул Фаражиң тержимехалы билен танышанында оңа ылымдан башга зады билмейән гарасөймез адамдыр өйдерсиң. Эмма онуң «Гең энайы гүррүңлер китабыны» оқап угранында ялңышяндыгыңа гөз етирерсиң. Ол дилевар, дегишмеги, гүлүшмегихалаян адам хөкмүнде гөз өңүнде жанларяр. Абул Фарах өмрүниң ахырына ченли гең-таң вакалар хакдакы гүррүңлери, баснялары, йити пәхимлери накыллары хем ёмаклары топлапдыр. Онуң «Гең-энайы гүррүңлер» китабы хенизе ченли элден дүшүрилмәң окалып гелинйәр.

Сораглар ве юмушлар.

1. Сирия халкларының медениетине греклерин ве арапларың тәсири?
2. Сирия әдебиятының өсмегинде чепер тержимәниң ролы?
3. Илья бар Шннайаның сирия әдебиятындакы орны?
4. Абул Фарац хақында нәмелер билиәңиз?
5. «Дана-Ахикар хақында повестин» мазмуныны гүррүң бериң?
6. Абул Фаражың «Гең энайы гүррүңлер китабының әхмиети?

Пейдаланылан әдебиятлар.

1. Камал Мамбетов. Шығыс әдебиятының тарийхы. Нөкүс 1993.
2. Пәхими дурлаяң ве гам-гуссаны деп эдйәң хекаятлар. Түркменистан.1994.

Тема: Орта Азиядакы арап дилиндәки әдебият.

Мейилнама:.

1. Арап медениети эсасындакы түрки дилли әдебият.
2. Тасаввуф.
3. Кырк хадыс.
4. Хожа Ахмет Ясавы.
5. Сүлейман Бакырганы.
6. Рабгузы.

Даянч дүшүнжелери. Арап медениетиниң Орта Азия халкларына тәсири. Орта Азияда тасаввуф әдебиятының эмеле гелмеги. Кырк хадысың жемгыетдәки ролы. Хожа Ахмет Ясавының хикметлери ве оларың идеясы. Рабгузының «Касасыл Энбия» эсериниң мазмуны. Шу дөвүрдәки әдебиядың дүниә әдебиядына тәсири ве ш.м.

Араптар тарапындан эсасландырылан ыслам таглыматы дүнийәнің көп үлкелерине яйраяр. Онуң эсасы арап дилинде болмагына серетмезден соңра дүнийәнің бирнәче диллерине тержиме эдиллипдир. Бу бөлеклер кәбир соватлы адамлар тарапындан уламаларың Гурхана дүшүндирмелери эсасында, сөзме сөз тержиме эдиллипдир. Оны эркин тержиме этмек инкәр эдиллипдир. Себәби «Гурханың сөзи хурайың сөзи» диен дүшүнже болупдыр. Шейле болса-да Гурханың таглыматыны өвренмек араптардан башга дилдәки мусулманларың арасында улы гызыкланма дөрөйәр. Шол себәпли халкың арап дилини билмейән бөлегиниң теклиби боюнча илки пыгамбериң хадысларыны, соңра Гурхандан бөлеклери тержиме эдип башлаярлар. Шейлеликте Ыслам таглыматы бирнәче дилде гүрлейән халкларың орталык мүлкүне өврүлипдир. Себәби Ыслам хер бир халкың дил айратынлыгына ве миллетине гарамаяр. Хат-да бу китапта «Төврат» билен «Инжилиң» хем пейдасының көпдиги хақында гүррүң эдилйәр.

Шу эсасда середенде мусулманчылыгы арасса гөвүн билен кабул эден парс, тәжик ве түрки халкларының аглабасы арап дилини говы Озлешдирип билипдирлер. Ыслама вепалы болуп галан бу халкларың уламаларының көпчүлиги арап дилини халка өвретмек өз борчлары дийип билипдирлер. Шол себәпли Ыслам түрки дилли халкларың эдебиятында-да ичгин аралашыпдыр. Муңа мысал эдип түрки халклар эдебиятының Х асырында яшан дөрөдижилик эден Хожа Ахмет Ясавыны, онуң шәгиртлери болан Сүлейман Бакырганыны, Бурханеддин Рабгузыны хем-де Сопы Аллаяры гөркезмек болар. Олар өз дөрөдижиликлеринде Ыслам медениетиниң эсасларыны түрки поэзиясында тесвирлейжилер болуп хаса Мейилнама:яр.

Суфизм. Гүндогар медениетиниң тарыхында улы орна эе болан суфизм VII асырың икинжи ярымында пейда болды. Ол Ыслам таглыматында эмеле гелен кәбир өзгешеликлере нәразылык эсасында дөрәпдир. Себәби Ыслам таглыматы илки адамларың Аллатагала улы ыхлас билен Берилмек, аадлам ве выждан эсасында эмеле гелен болса, үчинжи Халыфа Османың дөврүне гелип, ол дөвлет ве хәсимлиге дүйбүнден орнашып башлаяр. Шол себәпли

хем дөвлет башына гелен адамлар Ысламы өз максатлары угрунда херекет этдиржек болуп оңа кәбир үйтгемелер гиризйәрлер. Суфизм-ине шу херекетлере гаршы нәразылык эсасында пейда болупдыр.

Суфистлер бу дүнийәдәки болуп дуран адалатсызлыклардан гаты ынжаярлар. Шол себәпли хем олар бу дүнийәден вас гечип, өзлерини дервүш сыпатында салып, ол дүнийәден адалата гарашярлар.

Ыслам таглыматында суфизмиң ики хили гөрнүши бар.

Биринжиси экстазчылар. Бу таглымата гирийәнлер бүтин барлыгы унудып диңе Аллатагала хакында пикир эдип, оңа жаны тени билен берилип, бүтинлей ашык болуп, шонуң ёлунда акылдан айрылянлар топары.

Икинжиси – Электрик. Ягны бу дүнийәде яшамакдан бүтинлей вас гечйәрлер. Бу бөлүмдәки адамлар көпленч өз-өзлерини азаМейилнама:ярлар. Суфистлер өз заманасындан бүтинлей нәразы болсалар-да, оңа гаршы гөрешмеги макыл билмәндирлер. «Бу адалатсызлыклар диңе о дүнийәде карар тапяр. Шол себәпли диңе сабыр-такат герек-диен нетижә гелипдирлер». Суфизмиң бу гөрнүшиниң эсасчысы Хожа Ахмет Ясавы болупдыр. Ясавы Огуз-гыпжак диалектиндәки эдебиды эсасландырыпдыр.

Кырк хадыс. Суфизм таглыматының векиллери өзлерини хакыкы мусулманчылыга бериленлер дийип хасаплап, суфизме гечмегиң дөрт саны басганчагы бар дийип хасаплапдырлар.

Бу басганчаклар: 1) Шеригат, 2) Тарыкат, 3) Магрыфет, 4) Хакыкат дийилип атландырыляр. Булары билмек хер бир мусулман үчин парз хем карздыр. Бу таглыматларың көпүси Гурханда парз сыпатында айдылян болса-да, соңкы дөвүрде ол пыгамберлериң хадыслары дийилип гиңелдилипдир. Шол себәпли хем кәбир китапларда «Кырк парз» дийилип айдылса, кәбирлеринде «Кырк хадыс» дийилип атландырыляр. Кыр парз дийилип айдылса, кәбирлеринде «Кырк хадыс» дийилип атланыдырыляр. Кырк парз дийилип атландырылмагының себәби ол дөрт саны басганчага бөлүнипдир. Хер бир бөлүмиң өзи хем он саны парз бар. Буларың әхлисиниң жемлесек кырк саны парз боляр. Меселем биринжи басгыч Шеригат. Бух ем

он парза бөлүнйэр. Иман гетирмек, Намаз окамак, Ораза тутумак, Малдан башдан зекат бермек, Гүйжи етсе хажа бармак, Мылайымлылык билен гүрлешмек, Ылым өврөнмек, Сүннет этдирмек, Эмри маруфы бержай этмек, Нахы мункәр кылмак.

Икинжи басгыч Тарыкат. Бух ем он парыздан дуряр. Тоба этмек, Пире гол бермек, Ховп этмек, Риже тутмак (Аллатагаланың рехиминден умыт этмек), Дерди орунламак, Пириң хызматында болмак, Пириң ругсады билен гүрлемек, Несихат этмек, Тежрид болмак, Тафрид болмак.

Үчинжи басганчак Магрыфет. Бу хем эсасан он парыздан ыбарат. Фаны болмак, Дервүшлиги ыкбал эдинмек, хер бир ише тахаммыл этмек, Халал лукма талап этмек, Магрыфетли болмак, Шеригаты ве тарыкаты орунламак, Дүнийәни терк этмек, Ахыреди өз ыгтыярың билен кабул этмек, Вужувуд макамыны билмек, Хакыкаты билмек.

Дөрдүнжи басганчак Хакыкат. Бу басганчак хем он парыздан ыбарат. Хакыкат болмак, Ягшы –яманы танамак, Мурын лукмасына эл урмак, Фузла кат этмек (гарны сув билен сыпамак), Агзыңы чайкамак, Адама азар бермезлик, Кишиниң хакыны иймезлик, Тәзе ховада айланмак, Хер кимден өз сырыңы саклап билмек, Хакыкатгөй болмак ве оңа амал этмек.

Ине шу кырк саны парз эсасан суфизм таглыматы эсасында эмеле гелипдир.

Хожа Ахмет Ясавы. Түрки дилли, дини мистик эдебиятының иң гөнүкли векиллериниң бири болупдыр. Халк арасында «Мединеде Мухаммет, Түркүстанда Хожа Ахмет» дийилип йөне ере айдылмандыр. Ахмет Ясавының дүнийәгарайшы, таглыматы ыслам дини билен айрылмаз багланышыклыдыр.

Шахырың Ады Ахмет болуп, Ясавы эдеби лакамыдыр. Онуң какасының Ады Ыбрахым ибн Махмыт ибн Ыфтыхарыдыр.

Хожа Ахмедиң яшлығы өз өнүп-өсен ери болан Яса обасында гечйәр. Ол илкинжи совады хем шол ерде аляр. Ахмет яшлығындан көп затлары өврөнмәге чалышыпдыр. Онуң какасы Ыслам динини халк арасында

ййратмакда улы хызматлар эдипдир. Ол арадан чыкандан соң, етим галан Ахмеди окатмагы, оңа таглым бермеги шол дөврүң гүйчли сопыларындан бири болан Арслан баба өз үстүне аляр. Оны тербиелейэр. Арслан баба өленден соң онуң Ерине гечен Юсуп Хемеданы хем Ахмеде дини таглымат бармекде көп ишлери ерине етирипдир. Ясавы яшлыкда Арслан бабада оканлыгыны өзүниң хикметлеринде хем гөркезйэр. Хожа Ахмет Ыслам таглыматына дегишли маглуматлары чуңнур өврөйэр. Юсуп Хемеданы арадан чыкандар соң, Хожа Ахмет онуң ерине гечйэр. Хожа Ахмет Ясавы суфизмиң жәхирие угрының векилидир.

Ясавы хакында өрән көп роваятлар бардыр. Ол роваятларда Ясавының кераматлары хакында гүррүң эдилйэр.

Бар болан маглуматлара середенде, Ясавы такмынан, 562-нжи хижриде (1166 милады) арадан чыкяр. Хожа Ахмедиң йыл яшанлыгы анык мәлим дәл. Ол хакда дүрли маглуматлар бар.

Мөвлана –Хусамеддин Сыгнакы өзүниң рысаласында шахырың 130 яшанлыгы хакында хабар берйэр. Эмма шахырың өзи хикметлеринде язмагына гөрә, онуң 63 яшандыгыны чак этмек мүмкин.

Алтмыш үче яшым етди, өтдүм гапыл,
Еди яшда Арслан бабам ызлап тапды,
Хер сыр гөрүп, перде бирле бөкүп япды,
Бихамдылла гөрдүм дийди, ызым өпди,
Ол себәпден алтмыш үчде гирдим ерге.

Хожа Ахмет Ясавы мистик шахырдыр. Ол «пәк ышгың» адамыдыр. Бу пикиримизи Ясавының ашакдакы сетирлери тассыкляяр.

Эя достлар, пәк ышкы голга алдым,
Бу дүнийәни душман тутуп, йөрдүм мен-ә,
Якам тутуп, хезретиге сыгнып гелидм,
Ышк бабыда Мансур сыпат болдум мен-ә.

Гечмиште шахыры реакцион хасап эдипдирлер. Халк көпчүлигинден гизлин сакланды. Ясавы ыслам динине садык яшапдыр. Худая сыгынан. Мысал үчин «Залым эгер жепа кылса алла дийгил» диен сетирлери бар. Бу сетирлери шейлерэжик дүшүндирйэрлер. Гарыплара байлар зулум этсе Алла дийип йөрмели. Гаршылык гөркезмели дәл Шейлеликте Ясавы байлар үчин хикмет языпдыр.... Пикир эдип гөрелиң хайсы бир классык шахырларымыз алла ынанма дийипдир. Ёк бу еңилмек дәл-де, эйсем еңше атландырмак. Шахыр «Хакдан эшдип бу сөзлери эшитдим мен-ә» диййэр. «Хакдан эшитмеги» шахырың Алла сыгынмагының айдың мысалыдыр. Гурхана салгыланмагыдыр. Диймек хикметлериндәки идеяларынын Гурхандан алыпдыр.

Топрак болгул элем сени басып өтсин,

Ине, шу сетирлери Хожа Ахмет Ясавының башына бирнече төхметлериң ягдырылмагына себәп болды. Бу сетирлер образлы айдылан сетирлердир. Бу сетирлер суфистик галыба салынадыр. Эмма үнс бермән йүзлей окалса төхметчилериң айданлары догры ялы болуп гөрүнйэр. Бу сетирлер тасаввуфдан хабарсыз адамларың дерңежек сетирлери дәл. Шол себәпли хем олар ялңыш нетиже чыкарыпдырлар.

Небсиңи еңмек- проблемасы Ясавының дөредижилигинде эсасы темаларың биридир. Хадысды «Кичижик гөрешден улы гөреше гайдярыс» дийилйэр. Бу улы гөреш – небсиңе гаршы ыглан эдилен гөреш. Шондан башга залым, айылганч душман ёк.

Эй, бихабар, хака көңүл йүгүртмедиң,
Дүңйә харам ондан көңүл соватмадың,
Небсиң еңип Алла Сары толгунмадың,
Бу небис үчин зар-у хайран болдум мен-ә.

Өз-өзүңи гүнәкәрлемек концепсиясы.

Сач-сакалым агарсада көңлүм гара,
Розы магшар рехм этмесе халым тебах,
Саңа аян эмелсиз мен көпдүр гүнэх,
Жүмле мелек языкларым билди достлар.

Хожа Ахмет Ясавы өзүниң хикметлерини хемме адамларың дүшүнип окап билмежекдигини хем өңүндөн дуйупдыр. Шонуң үчин хем «Мен бу хикметлерими тәлим, ылым алан адамлара ёлладым» дийен пикири айдыпдыр.

Мениң айдан хикметлеримиң саны ёкдур,
Хеммелере окап алар имкан ёкдур.
Хожа Ахмет хикметлери дердедерман,
Талыплара беян этсем галмаз арман.

Шейлеликде Хожа Ахмет Ясавы X-XI асырдакы суфистик эдебиядың иң гөзе гөрүнен векиллериниң бири болупдыр. Ясавы «Бу дүнийәда хемме зада канагат этмели» дийип айдыпдыр.

Сүлейман Бакырганы.- XII асыр суфистик эдебиятының гөрнүкли векиллериниң биридир. Сүлейман Бакырганы такмынан 1123-нжи йылда Хорезмиң Бакырган обасында дүнийә инипдир. Ол 1186-нжи йылда дүнийәден гайдыпдыр. Бакырганы хакыкатдан хем Хожа Ахмет Ясавының иң садык шәгиртлериниң бири болупдыр. Бу онуң:

Яссы дерс арасы, ягты гөвхер чырасы,
Машайыклар сереси шыхым Ахмет Ясавы.

дийип айдыан сетирлеринден хем билсе боляр.

Сүлейман Бакырганы Хожа Ахмет Ясавыдан соңқы суфизмиң иң гөрнүкли векили болуп бүтин Орта Азия «Хеким ата» диен ат билен мешхур

болупдыр. Бакырганы хакындакы маглуматлар Алишер Новайынын «Насайиммул мухаббат»-дийилип атландырылян китабында: «Хеким атаның хакыкы Ады Сулейман болуп, Хожа Ахмет Ясавының мүриди болуп хасаМейилнама:яр. Бир гүни Хожа Ахмет өз ашпезине нахар биширмеги буйрупдыр. Эмма ашпез одуның гутарандыгыны айдяр. Соңра хезреди Хожа Ахмет өз мүритлерине одын йыгып гелмеги табшыряр. Шол арада ягыш ягып мүритлер өл болан одынлары алып гелип башлаярлар. Буларың арасында Сулейман хем барды. Ол йыган одыларыны донуна орап гетирйәнлиги үчин диңе шонуң одыны гуры болуп чыкяр. Ине шондан соңра онуң адына Хеки мата дийипдирлер».

Сулейман Бакырганы Орта Азия халкларының әхлисине мәлимдир. Шейле болса-да тоталитар дөврүнде Бакырганының эсерлери өвренилмәндир. 1990-йылдан башлап онуң эсерлери гайтадан өвренилип башланылды. 1991-нжи йылда Ибрахим Хакгулов ве Сайфидин Рафатдиновлар тарапындан Өзбегистаның «Языжылар» чапханасында «Бакырган китабы» чапдан чыкарылды.

Сулейман Бакырганының шыгырларында улы хикмет бар. Онуң:

Хер кими гөрсөң Хызыр бил,

Хер түни гөрсөң Гадыр бил.

Диен сетирлеринде улы манны ятыр. Бу сетирлериң иң эсасы манысы адамзадың кичигөвүн болмагы, ягны ислендик адам билен говы арагатнашыкда бол, ынсанлары писентде билмезчилик этме, себәби хер бир ынсаның өзүне яраша гадыр-гымматы бар, хер бир гечен гүнүңе шүкүр эт, хер бир түни «Гадыр гиже» ялы кабул эт-диййәр.

Шейле хем Хеким ата өз дөредижилигинде яшан дөврүне болан гатнашыгыны хем ачык-айдың айдыпдыр. Хеким атаның пикириче хер бир адамың ынанжына багышланан өз дерди болмалы. Меселем:

Дава тилсим саны ёк, ышыксызың жаны ёк,

Дертсизлере дога ёк, тебибимден сорадым мен.

Диймек онуң бу дүңдәкәи дерди, ышкы, эсасан Аллатагаланы чын гөвүнден сөймек. Бу хал онуң ашакдакы сетирлеринде ха схем айдың гөзе ташланяр.

Гул Сулейман сөзледи, сырын халкдан гизледи,
Суратсыз ызлады, дидар гөрсем герек мен.

Шейлеликте Сулейман Бакырганының шыгырларының әхлиси диен ялы худай, ийман, ыслам, шеригат билен баглыдыр. Мухаммет пыгамбер хем онуң яранлары, перишделер, пирлер, гечен өвүлйәлер, женнет билен довзак, ягшы билен яман, халал билен харам, ак билен гара, гүнә билен согап, акыллы билен акмак, ийманлы билен иймансызларың арасындакы гатнашыклары өз шыгырларына эсас эдип алыпдыр. Шейле себәплер эсасында ол өз гөвнүни Аллатагала багышлаяр.

Сениң дердиң маңа дермандан артык,
Саңа гул боланым, солтандан артык,
Сени яда салсам чөлүң ичинде,
Болар ол чөл маңа боссандан артык.

Шейле хем Сцлейман Бакырганы хадысларда айдылан пыгамберлер хақындакы роваятлары хем шыгыр эдип языпдыр. Бакырганы булардан башга «Ахырзаман», «Биби Меръем» кыссаларыны хем языпдыр.

«Ахырзаман» кыссасында «Ахырзаман яқынлашанда адамларың халал-харамы айрып билмәни бозулып гитмеги, алымларың айнымагы, әр-аялларың бозуклыгына баш гошмагы, Течжалың Рум хем Хорасана сыяхаты, Исаның Течжалы өлдүрип, Мәтини ымам этмеги, дүңдәниң элхенчлигине себәпчи болан Яжужың пейда болмагы, Исрафыл гыргынының йүзе йыкышы, Эзрайылың өз жаныны өзи алышы, Гөкде Алладан башга жанлы-жемендәниң галмазлыгы, адамларың гайта дирилмеги, Худайың досты Мухаммет пыгамбериң өз ымматларына болан гамхорлыгы» хақында гүррүң эдилйәр.

Умуман айданда Сулейман Бакырганы суфизм таглыматының ажайып векиллериниң биридир.

Рабгузы хем онуң «Кыссайы Рабгузы» китабы. Бурханатдин Рабаты Насреддин Рабгузы XIV асырың орталарында Хорезмде яшап гечипдир. Ол яшлыгындан эдебият, тарых ве философия билен гызыкланыпдыр. Ил арасындан роваятлары хем кыссалары йыгнап, оны язува гечрипдир. Рабгузы арап дилини гаты говы билени үчин шол дилдәки китаплардан бирнәчесини окуп, олардакы өвүлйәлер ве пыгамберлер хакындакы кыссалар эсасында китап язмагы йүрегине дүвйәр. Рабгузы, бу роваятларың иң герекли ерлерини алып, оны эдеби усулда ишләп, түрки дилде йөңекей халка дүшүникли болар ялы эдип языпдыр.

Рабгузының Оңүне гоян максады, илки билен адамлары дүнйә хем яшайшың пейда болшы хакында танышдырмакдыр. Соңра жын, шейтан, перишде хем эзрайыл хакында кыссалар язып, о дүнйәниң ягшылык ве яманлык аламатлары хакында пикир йөредйәр.

Соңра ол Өвүлйә-Энбиялар ве пыгамберлер хакында пикир йөредип, оларың Аллатагаланың ердәки векиллери сыпатында тарыплайар. Авторың өзүниң айтмагына гөрә бу эсер 1311-нжи йылда язылыпдыр. Гүррүң Рабгузының «Касасыл Энбия» атлы китабы хакында баряр. Китап ашакдакы сетирлер билен башланяр.

Уч тугаттим бу китобни, эй яронлар ер йузи,
Бир йил ичра кечти унинг эй, киши, яз, кузи,
Ой купордим узум уздим, сузни туздим, тунлә мен,
Эрта турдум хама урдум, эмганиб тун кундузи.

Гөрүп дуршумыз ялы Рабгузы бу китабы язмага улы ыхлас сиңдирипдир. Бу китап кәбир ерде Касасыл-Энбия дийилип алынса, кәте хем Кыссайы Рабгузы дды билен душ гелйәр.

Рагбузының кыссалары эсасан 72 кыссадан ыбарат болуп, олар улы кичи кыссалара бөлүнйэрлер. Мысал үчин Шибли, Мусса, Салых, Юсуп хакындакы кыссалар мукдар тайдан гаты улы. Хат-да Юсуп хакындакы кысса лирики повесть дережесине етипдир.

Кыссалар пыгамберлериң несихатлары эсасында язылан болуп, Мусса, Нух, Салых, Лут, Ыбрахим, Ысхак, Ысмайыл, Якуп, Юсуп, Эюп, Давут, Сулейман, Иса, Юнус пыгамберлер хем-де энбияларың атлары агзалып гечилен.

Тема: Парс-тэжик эдебиятының нусгалары

Мейилнама::

1. Ылым хем алымлар хакында маглумат.
2. Абулхафыз Байхакиниң өмри ве дөредижилиги.
3. Рашид-ат-дин хакында маглумат.
4. Фахреддин Гургениниң өмри ве дөредижилиги.

Даянч дүшүнжелери: Парс эдебиятының өсүши. Онуң дүнийэ эдебиятына гошан гошантлары. Парс дилиндэки жемгыетчилик ылымларының өсүши. Абулфазыл Байхакы хакында маглуматлар. Рашид эт-Дин ве онуң энциклопедиялары. Фахреддин Гүргениниң «Вис ве Рамын» дессаны хакында маглумат.

Парс дили ве эдебияты Гүндогарда иң өсен дил эдебиятларың хатарына гирйэр. Ёкарда айдып гечен эрамыздан өңки язув ядыгэрликлери «Авесто», «Хавадай намах» аслында парс -тэжик эдебиятларының ядыгэрликлерине дегишлидир. Парс дилиндэки эдебият булардан соң хем өрэн улы депгинлер билен өсүпдир. Эсасан хем бүтин дүнийэ медениетиниң тарыхының ажайып нусгасы болан Абулкасым Фердөвсиниң (940-1030) «Шанама» китабы мунуң айдың субутнамасыдыр. Хатда парс-тэжик дилиндэки эдебият X-XV

асырларда белент дережә гөтерилйәр. Алымлар бу дөври «Гүндогар ояныш дөври» дийип атландырылар. Бу дөвүрдәки парсы-тәжик әдебиятының иң тапавутлы тарапы, шол дөвүрде парс дили дөвлет дили хасаМейилнама:ып, дүнийәнің иң гөрнүкли әсерлери шу диле тержиме әдилди.

Орта Азич ве Газагыстанда яшаян көп халклар парсы дилинде яйран бибаха китаплар әсасында тәлим алыпдырлар. Парсы алымлары арап, грек, хинд, хытай ве түрки диллерини говы билипдирлер. Түрки дилинде китап язан алымлар хем парс дилини кәмил билипдирлер. Шол себәпли хем бих Х-ХV асырлардакы парс-тәжик классиклери хақында гүррүң әтмезден өң шол дөвүрдәки ылым ве алымлар хақында гүррүң әтмеги макул билдик.

Гүндогар халкларының арасында Х асырдан башлап парс дилиндеки жемгыетчилик ылымлар гиң ровачланды. Бу дөвүрде бүтин дүнийә ылмына белли болан тарыхчы, дилчи, әдебиятчы хем географ алымлар яшаярдылар. Оларың арасында Әбубекир Наршахидиниң (899-959) 944-нжи йылда язылан «Бухара тарыхы» китабы, авторы мәлим болмадык 982 йылда язылан «Худуд ал-әлем», (Гүндогардан гүнбатара ченли юртларың чәкарасы), Нызамулмүлкүң 1092 йылда язан «Гең галдырян хадыслар» китабыны, 1050 йылда язылан Гардизиниң «Тарыхларың безеги» китабыны, Насифиниң «Самарканд тарыхы» китапларыны гөркезмек болар. Бу алымлар өз китапларында Орта Азияның тарыхы хақында гүррүң әтселер-де, китапларың көпчүлигинде шол дөвүрлердәки чепер әдебият, сунгат барасында гинден пикир йөредипдирлер. Хатда оларың кәбирлериниң ишлеринде гадымы Хорезм халкларының медени тарыхы, Арал якасындакы, Устюрт төверегиндәки медениет барада хем сөз ачыляр. Бейлекилери болса өз ишлеринде Гүндогар ханларының басыбалыжылыклы йөришлеринден соңқы Орта Азия ве Волга бойы иллериниң медени тарыхыны ачып гөркезйәр. Ине шейле себәплер билен парс-тәжик дилинде бирнәче ишлери язып галдыран ики саны алым билен танышалы. Буларың биринжиси ХI асырда яшап гечен тарыхчы хем филолог Абулфазыл Байхакий, икинжиси ХIII асырың ахыры

ве XIV асырың башларында яшап гечен гөрнүкли филолог ве энциклопедиячы алым Рашит-ат-диндир.

Афулфазыл Байхакы. Бу бейик алым 995 йылда Нишапур велятының Харжабат обасында дүңйэ инипдир. Оля шлык дөвүрлеринден башлап тарых ве филология ылымларыны чуңнур өвренип, 1021 йылда Газнавылар дөвлетиниң дашары юртлар биле ниш йөреджи кәтиби сыпатында ише башлаяр. Ол везир Абу Насыр Мишкак башчылыгында 19 йыл хызмат эдйәр. Соңра ол диван башлыгы сыпатында танылып башланяр. Султан Маьсудың өлүминден соң 1041 йылда ол көшкден дашлашдырыляр. Солтан Абдурашит хөкүмедин башына геленден соң болса ене-де өз ишине гайтарыляр. Алым 1077 йылда арадан чыкяр. Онуң парс дилинде язылып, бизиң дөврүмизе мирас болуп галан «Зийнат ул-Куттаб» (Кәтиблер зынаы), «Тарийхы Султан Махмут» (Солтан Махмут неслиниң тарыхы)диен китаплары бар.

Эсасан хем онуң «Тарийхы Маьсудий» ве «Тарийхи Байхак» атлы ишлери өрән әхмиетлидир. Бу китапларда Газнавылар билен Хорезм, Селжуклар хем-де Гараханыларың арасындакы сыясы вакалар хакында сөхбет этмек билен бир хатарда, шол дөвүрлердәки Хорезм халклары ве оларың мелдениети хакында гымматлы маглуматлар берйәр.

Рашит-ат-Дин. XIII асырың ахырында ве XIV асырың башында яшап гечен Эйраның иң гөрнүкли энциклопедиячы алымларының биридир. Ол филология ве тарых ылмына дегишли бирнәче ишлер эдипдир. Ол 1247 йылда Хемеданда дүңйэ инйәр. Рашид –ат-дин белли Абака ханың (1265-1282) шахсы тебиби, соңра Газанхананың (1295-1282) хем Олжайту ханың (1304-1317) везири сыпатында хызмат эдипдир. Шол бир вагтың Озүнде онуң он алты саны оглы Эйрана гарашлы үлкелерде хәкимлик эдипдирлер. Шейле улы абрая ве шөхрата эе болан Рашид-ат-дин көшк эмелдарларының гозгалаңының гурбаны болупдыр. Оны Олжайту хана зәхер берип өлдүрипдир дийип айыплап 1318 йылда өлүме хөкүм эдипдирлер. Ол белли алым болуп өз китапханасына 60 мүңден говурак китап йыгнапдыр.

Рашид –ат-дин Йигримиден артык тарыхы ве филологики ишлер языпдыр. Оларың арасында «Жамеъ ут-таварих» (тарыхлар йыгындысы) хатда бүтин дүниә тарыхыны өз ичине аляр. Шол дөвүрлери өз гөзи билен гөренден соңра ол Чингиз ханың Орта Азия ве Волга бойларына эден йөришлеринден соңқы тарыхы долык беян эдип берен алым сыпатында хем ёкары Баха мынасыпдыр. «Жамеъ ут-таварих» эсасан үч бөлүмден ыбарат болуп, аслында Газан ханың табшырмасы билен 1301-1311 йыларда язылан.

- 1) Монголларың эсас салан дөвлетлери: Монголстаның ве монголларың гол астында болан Гызыл Орда, Демиргазык хытай, якын ве Орта Гүндогар дөвлетлери.
- 2) Гүндогар халкларының ысламдан өңки тарыхы: а) арап халифатларының гол астына гирен Газнавылар, Селжуклар, Хорезмшахлар, б) Хытай, гадымы Яхудиелер, Рим империясы ве Хиндистан.
- 3) Ер шарындакы башга дөвлетлер.

Эмма бу китап 1318 йылы Рашид-ат-диниң өлүминден соң дүйбүнден йитип гидипдир. Шол себәпли хем онуң диңе айры-айры бөеклери гелип етипдир. Эсасан хем XIII-XIV асырлардакы Гызыл Орданың тарыхы шу китап эсасында өвренилипдир.

Эмма бу китап 1318 йылы Рашид-ат-диниң өлүминден соң дүйбүнден йитип гидипдир. Шол себәпли хем онуң диңе айры-айры бөлеклери гелип етипдир. Эсасан хем XIII-XIV асырлардакы Гызыл Орданың тарыхы шу китап эсасында өвренилипдир.

Фахреддин Гүргени. X асырда Хорасанда ве хәзирки Орта Азияның территориясында яшап, чепер эсерлер дөреден гөрнүкли шахырларың бири Фахреддин Асгат Гүргенидир. Онуңтержимехалы ве дөредижилиги хакында маглумат жуда аз. Эмма Фахреддиниң йити зехинли, уссат шахыр боландыгы гадымы тезкирелерде, эдеби ве тарыхы чешмелерде гөркезилйәр. XIII асырда язылан «Лубаб ул-Элбап» атлы тезкирәниң авторы Мухаммет Ауфы онуң ылымлы, хүнәрли ве йити зехинли шахыр боландыгыны, «Вис ве Рамын»

дессанынын язанда, бу хәсиетлериниң хас хем айдың йүзе чыкандыгыны белләп гечйәр.

Фахреддини Гүргениниң энеден доглан вагты, такмынан, 406 –нжы (1015-1016) йыл хаса Мейилнама:яр. Ол Гүргенде дүңйә инйәр, шол ерде хем өсүп кемала гелйәр, ылым аляр. Гүрген XI-XII асырларда ылым, әдебиятың меркези болупдыр, ол ерден көп санлы мешхур алымлар, шахырлар дәрәпдирлер. Фахреддин Гүргени диң бир шахыр дәл, әйсем өз дөврүниң улы алымларындан бири боляр. Ол Философияны, парсы ве арап әдебиятларыны чуңдан өврениәр. Фахреддинин дәрәджелигинден, ылайта-да «Вис ве Рамын» әсеринден онуң ышкы шахыр болуп, шу теманы жаны-тени билен говы гөрәндигини гөрмек боляр. Эмма шахырың хет өзүниң беллейши ялы, ол шахсы дурмушында «багытлы ашык» болмандыр, гайтам бу угурда шовсызлыклара учрапдыр. Шу мынасыбетли шахыр, ине, шейле язәр:

Көп гүнлер мен ышкы сынап гөрдүм,
Екеже гүн-де ондан шады-хоррам болуп билмедим,
Замана өңкүсинден үйтгәпдир,
Мегерем болса өңки говы гүнлер гечип гидипдир.

Гүргениниң дәрәджелигини дерңемекде шахырың бизе галдырып гиден әдеби мирасы, биринжи нобатда, «Вис ве Рамын» десаны ялңыз чешме болуп хызмат әдйәр. Бу поэманың гиришинден белли болшуна гөрә, Фахреддин оны 446-нжы йылларың төверегинде язмага башлаяр Фахреддиниң шахырлыкда шөхрат газанан дөври Абуталып Тургул бек Мухаммет ибн Микайыл ибн Селжугың патышалык әден вагтына (1041-1063) габат гелйәр. Шахыр «Вис ве Рамын» поэмасының башында Тогрулы ятлаяр, оны адалатлы патыша хөкмүнде тарыпаяр.

«Вис ве Рамын» десаны- Бу десан парсы дилде язылан әсерлериң иң гадымыларындан биридир. Бу десаның илкинжи варианты ыслам дининиң пейда болмазындан өңки дөвре дегишлидир. 1126-нжи йылда язылан

«Мужмелут-таварых вел-кысас» атлы тезкирэниң авторы оны сасанидлер дөврүнде Ардашириң оглы Шапурың патышалык эден вагтына дегишли хасап эдйэр.

«Вис ве Рамының» ысламдан өң дөрөңдигини аңладян бирнөче делиллери гөрмек мүмкин. Мысал үчин, дессаның илкинжи сахыпаларында шейле бир эпизод бар: Висиң Виру билен энебир доганлыгы айдыляр, оларың эжеси Шахру шол дөврүң зардушт дининиң дөп-дессуры боюнча Виси өз доганы Вируа дурмуша чыкармак ислейэр. Ол бу иши, ягны тебигы бир зат хасап эдйэр ве шу мынасыбетли хич хили дини дөп –дессурың ерине етирилмегини хөкманы дийип хем билмейэр. Шейле дөп-дессурың ыслам дини билен бир ере сыгышмаянлыгы мәлимдир. Мусулманлар мунуң ялы зады йигренипдирлер ве хич шахыр шейле пикири өз эсеринде өңе сүрмәге милт эдип билмэндир. Фахреддин бу эпизодлары өз эсеринде гетирен хем болса, ол хакда хич хили пикир йөрөтмэндир, диңе көнеден гелйөң ваканы шыгыр аркалы беян этмек билен чөкленйэр.

«Вис ве Рамын» өз дөврүнде халк арасында таналан хем болса, көп яйрамандыр. Онуң голязма гөрнүшинде сакланан нусгалары-да санлыжа диен ялыдыр. Мунуң себэбини алымлар онда ыслам дининиң таглыматына терс гелйән ягдайларың барлыгы билен дүшүндирйэрлер.

«Вис ве Рамын» дессаны дөп боюнча язув чешмелерине салгыланмак билен башланяр. Шондан соң шахыр дессаның өзүни язмага гиришйэр. Илкинжи сетирлери худаиы өвренмеклиге багышланяр. Соң ол Мухаммет пыгамбери тарышляяр. Үчинжи нобатда шахыр солтанлары магтаяр, соңра «Вис ве Рамын» дессаныны язмага гиришмегиниң себэбини бирин-бирин дүшүндирйэр.

Шулардан соң дессаның эсасы сюжеди башланяр. Шахыр онуң соңыны, орта асырлар эдебиятында дөп болшы ялы, дүнйэниң панылыгындан шикаят этмек билен тамамляяр. Дессаның илкинжи чешмеси парфиян фольклорына дегишли болса-да, гахрыманларың хэсиетлери Гүргениниң дөврүнде яшан хәким гатлакларың векиллериниң гылык -хэсиетине габат

гелйэр. Бу эсерин эсасы сюжети «Мары көшгүнде» хәкимлик эден ша ве шазадаларың болар-болмаз сөйгүси аркалы яшан дөврүниң хәкимият эсерлериниң пыссы-пужурлыкларыны гөркезмеклиге сырыгяр. Дессандакы көшк дурмушыны гөркезмек биринжи орунда гойлуп, уруш, гахрыманчылык икинжи дережә гечирилипдир. Шейлеликте, Гүргени Эйран аристократиясының арасында гадымдан довам эдип гелен гахрыманчылыклы эпосың дәплерини бозуп, селжук феодал аристократларының мейиллеринден угур аляр ве эпосың тәзе-романтики акымының башыны башляар.

Дессаның дили сада, дүшнүкли. Онда көшк шахырларына махсус болан аристократик хең аз, терсине, сатирики эсерлерде уланылан авулы сөзлер хәли-шинди душ гелйэр. Эсер месневи формасында язылыпдыр. Онда халк накыллары, аталар сөзи көп пейдаланылыпдыр. Бу хем дессаның хас чепер ве дүшнүкли болмагына элтипдир.

Сораглар ве юмушлар.

1. Парс дилиниң Гүндогарда өсүши?
2. Гүндогарда ояныш дөври хайсы асырлара габат гелйэр?
3. Гүндогар юртларында парс дилинде ылмың өсүши?
4. Абулфазыл Байхакының өмри ве дөреджилиги хакында гүррүң бериң?
5. Рашид-ат –диниң дөреджилиги хакында нәмелере билйәңиз?
6. Рашид-ат-дин нәме үчин көшк питнесиниң пайдасы болупдыр?
7. Рашид –ат-диниң огуллары нәме иш эдип

Пейдаланылан әдебиятлар.

1. К. Мамбетов. Шығыс әдебияты тарийхы. Нөкис 1993.
2. М. Көсәев. Әдебият хакында сөхбет. Ашгабат.1972.

Тема: Парс тәжик класыклары

Мейилнама:

1. Абулкасым Фердөвсиниң өмри ве дөреджилиги.

2. Омар Хайямың өмри ве дөредижилик әлеми.
3. Саадий Шеразының өмри ве рухы әлеми.
4. Хафыз Шеразының өмри ве дөредижилик ёлы.
5. Абдурахман Жамы өмри ве дөредижилиги.

Даянч дүшүнжелери. Орта Азия халкларының орта асырлардакы ягдайы. Бу дөвүрлериң әдеби хадыслары. Фердөвсиниң «Шанам» эпопеясының мазмуны ве идеясы. Омар Хайямың рубагыларының мазмуны. Ояныш дөврүниң классыклары.

Орта Азияда араплар хөкүмдарлыгы VII асырдан башлап X асыра сенли довам этди. Өңде белләп гечишимиз ялы X асыра ченли язув ядыгәрликлерини көпүси грек хем арап диллеринде сакланып галыпдыр.

X асырдан башлап Орта Азияда Саманилер дәвлети мейдана онуң серхетлери Орта Азияны долы өз ичине алып, меркези Бухара шәхри болуп галмагына серетмезден Эйран, Афганистан ве Гүндогар Азербайжан ерлерини өз ичине аляр. Бу дөвүрде арап дили икинжи оруна гечип, онуң ерини парс дили элейәр. Дүнийәдәки көп санлы китаплар парс дилине тержиме әдилйәр. Умуман Орта Азияның түрки дилли халклары парс дилини гиңден өвренип башлаярлар.

Мунуң әсасы себәби Гүндогар халкларында парс дилиниң агдыклык әтмегидир. Парс дилиниң бу дөвүрде газанан үстүнликлери онуң дүнийә әдебиятына ве медениетине гошан гошантлары себәплидир. Әдил X асырың өзүнде әсерлерини парс дилинде язан бирнәче шахырлар Абу Абдулла Рудакы, Абулкасым Фердөвси, Абу Алы Ибн Сино ялы әгиртлери пейда болуп башлады. Булардан башга-да шол дөвүрде парс әдебиятында улы ыз галдыран Дакыкы, Унсуры, Асадый, Тусый, Салмон Савожий, Заманы ялы шахырлар болупдыр.

Соңра болса Омар Хайям, Сады Ширазы, Хафыз Шеразый, Насыр Хысров, Абдурахман Жамы, Мырза Бидил ялы даналар эдебият мейданына гелмеги парс эдебиятыны гөклере гөтерди.

Парс дилинде диңе айранлылар дәл, айсем, шолар билен бир хатарда хинд, түрк, азербайжан, өзбек халкларының арасындан чыкан акылдарлар хем өз эсерлерин парс дилинде язып галдырыпдыр.

Шейле себәплере гөрә билен X-XV асырлардакы парс дилиндеки эдебият бүтин дүңйә медениетиниң тарыхында өчмежек ыз галдырыпдыр. Көп алымлар бу дөври «Гүңдогар ренессансы» дийип атландырыр. Бу хакда белли гүңдогары өвранижи Е.Э. Бертельс: «X-XV асырдакы парс-тәжик эдебияты бүтин дүңйәни өз агзына гаратды. Олар өз төверегине көп санлы гүңдогар шахырларыны жемләп аланы үчинде «Гүңдогар классыклары» дийилип атландырыляр» дийип язяр.

Шол себәпли хем бу поэзия деңзинден дамжа алмадык иллериң өзи ёк болса герек.

Абулкасым Фердөвси. Парс-тәжик классыкларының арасында дүңйә белли даналарың бири Абулкасым Фердөвсидир. Ол такмынан X асырың ахырында ве XI асырың башларында 934 йылларда Тус велятының Баж обасында дүңйә инипдир. Шол себәпли хем бу поэзия деңзинден дамжа алмадык иллериң өзи ёк болса герек.

Абулкасым Фердөвси. Парс-тәжик классыкларының арасында дүңйә белли даналарың бири Абулкасым Фердөвсидир. Ол такмынан X асырың ахырында ве XI асырың башларында 934 йылларда Тус велятының Баж обасында дүңйә инипдир. Шол себәпли хем оңә Абулкасым Фердөвси Тусы дийип атландырыпдырлар. Фердөвсиден ядыгәрлик болуп галан «Шанама» эпопеясы 120 мүң сетирден ыбарат шыгыр билен язылан. Бу эсер кырык асырдан көпүрөк дөвүр ичинде яшан элли саны шаның өмрүни өз ичине алан, дүңйә китапларының ичинде иң улусы болуп, шахыр оны язмак үчин 35 йыл өмрүни сарп эдипдир.

Шанама түркменлере гаты ирте дөвүрлерден башлап мәлимдир. Фердөвси йөнекей хүнәрмендиң оглы болмагына гарамаздан бирнөче диллери билипдир. Ол яшыгындан парс-тәжик халкларының бирнөче асырлык халк дөредижилигини өвренип чыкыпдыр. Гөрнүкли немец шахыры Гёте: «Фердөвси Эйраның легендалары билен тарыхы гечмишини язып гидени үчин соңкы несиллере хич зат галмандыр» дийип язар. Фердөвси яшлығындан гаты зехинли болупдыр. Шол заманларда шахырларың бейиклиги айдышык билен белгиленипдир. Фердөвси арабалы Газна шәхрине айдышыга гелипдир. Багда отуран сарай шахырлары Унсуры, Фаррухы ве Асжады дагылар дайхан эшигинде гелен бу йигиди писент этмәндирлер. Шейле болсада олар Фердөвсә айдышыга гатнашмага ругсат берипдирдер. Шол дөвриң шахырлары ики, дөрт, хат-да алты сетирли шыгырлары меңзедип дүзмели болупдырлар. Атлы шахырлар Яш Фердөвсини еңмек үчин капьясы гаты сейрек душ гелйән сөзлер тапып айдышыпдырлар. Айдышыгы Унсури башлапдыр:

Ай жемалың ялы нур сачмаз рөвшен,

Оңа Фаррухы жогап берйәр:

Роюң ялы жилве бермезем гүнеш,

Асжадый довам эдйәр:

Газап отларындан дешилер галкан,

-дийип айдяр.

Ине, нобат Фердөвсә етйәр, гөрәймәге капья галмадык ялы. Шейле болса-да ол:

Гив мысалы сөвеш гурупды Пашан.

-дийип тамалаяр.

Тарыхда Гив бейик Гудраз патышаның оглы болуп, Афрасиабың оглы Пашан билен сөвешйәр. Роваятлара гаранда Гивиң найзасы Пашаның

совудыны дешип гечипдир. Нәхили дана шахыр болса-да бейле тарыхы ваканы билмезди. Шол себәпли хем сарай шахырлары Фердөвсиниң зехинине хайран галыпдырлар.

Фердөвси Орта Азия хем Эйраның тарыхыны шейле чундан билени үчин хем «Шанаманы» язмагы өз өңүне максат эдип гоюпдыр. Шол дөвүрлерде юрт башына гелен Махмут Газнавы хем өз төверегине шахырлары жемләпдир. Шол дөвүрде Эйранда Алы Буя өвлатлары хөкүмдарлык эден болсалар-да, шахыр ша сарайына якынлашып улы ялңышлык эдйәр. Мунуң эсасы себәби, Махмут Газнавы көшге шахырлары йыгнаса-да, ол прогрессив шахырлардан бүтинлей дашлашды. Фердөвси шаның идеяларына гарама-гаршы гелйән китабы оңа хөдүрлөп, өмрүниң ахырында хор-хомсылықта яшамага межбур боляр.

Газнавы ылмы, сунгады годаян адам сыпатында, шанама язан адама улы мукдарда гызыл пул бержегини айдяр. Бу меселәни өз өңүнде улы максат эдип гоян Фердөвси отуз бәш йыллык өмрүни шу китаба багышляяр. Эмма сарай шахырлары бахыллык эдип «Шанаманы» Газнава яманляярлар, ша вада эден алтыныны бермейәр. Бу шахыра гаты улы зарба боляр. Себәби фердөвси «Шанама» үчин берилен пула Тус галасының ортасындан канал газдырян дийип халка вада берен боляр. Бу вака хакында бирнәче роваятлар бар. Бир роваятта Газнавый Фердөвсиниң «Шанамасыны» оҗап гөрүп тоба гелйәр. Ол: «Шейле дана адамы ерсиз-ере ынжыдыпдырын» дийип шахыра кырк дүйә йүкленен совгат иберйәр. Эмма шу ерде улы бетбагтчылык боляр. Себәби Тус галасының бәрки дервезесинден Газнавының иберен кервени гирип гелйәр. Аңыркы дервезеден болса Фердөвсиниң табыдыны алып чыкярлар»-дийип айдыляр. Бу роваядың азмы-көпми хакыката якынлығы бар.

Отуз бәш йыллык зәхмети ёга чыкарылан Фердөвси Тусы ташлап Багдада гидйәр. Ол ерде ёксуллыкда, дервүш сыпатында гүн гечирип, шахыр калбыны дерби-дагын эден гысганч хем надан ша Махмут Газнава сатира язяр.

Бу хилегәр шаның ханды пес экен,
Өзи надан йүрегинде даш экен,
Бейик адам боланда эне –атасы,
Бейле болуп чыкмаздыла баласы.
Эгер багың ажы болса мивеси,
Зәхер дийип хасап эт онуң маңызын.

Шу сатираны язып, Фердөвси догдык меканыны ташлап бүтинлей гидйәр. Ол дурмушдакы адалатсызлыктардан налап, ачлыкда ве ёксуллыкда дүнийәден гечипдир. Эмма ягшы зат хич вагт ерде шалмаяр. Фердөвсиниң дөредижилиги бүтин дүнийә әдебитынының алтын хазынасындан ер алды.

Фердөвси сегсен яшдан гечен вагытларында Багдатда йөрип, гадымы арап сюжетлери эсасында «Юсуп-Зулейха» атлы дессан хем язяр. Эмма бу дессан «Шанама» ялы улы шөхрада эе болуп билмейәр.

Шанама эсасан үч бөлүмден дуряр. 1. Роваятлар. 2. Гахрыманчылык эпослары. 3. Тарыхы бөлүм. Шейлеликте бу эсер иң гадым заманлардан башлап, тә араптар басып алян дөвре ченли Эйран тарыхыны өз ичине аляр.

Биринжи бөлүминде шахыр Эйран хем тәжик халкларының арасында эмеле гелен роваятлар ягны «Шанамадакы» эркинлигиң тарапдарлары Каюмарс, Хушанг, Жемшид ве Кова образлары эсасында суратландырылан. Меселем: Демирчи Кованың яшаян заманында ёвуз патыша Зоххак патышалык эдйәрди. Онуң ики эгнинден ики саны йылан өсүп чкыпдыр ве ол йыланлар гүнде ики саны Яш йигидиң келле бейниси билен нахарланыпдыр. Көшк адамлары йыланлары өлдүрип хем гөрүпдирлер, Эмма йыланлар ене-де өсүп чыкыпдыр. Шол себәпли хем Зоххак өз илиниң адамларының көпчүлигини гырып болупдыр. Шоларың ичинде демирчи Кованың 16 саны оглы хем йылана иймит боляр. Он алты оглундан айрылан Кова демирчи халкы гөтеришише чагыряр. Ол адамхор шаны ёк эдйәр.

Булардан башгада «Шанаманың» биринжи бөлүминде Рустем ве онуң оглы Сухраб хакында ажайып роваятлар гетирилипдир. Шанаманың үчинжи

бөлүми эйраның еди асырлык тарыхыны өз ичине аляр. Бу бөлүмде Зардушлык дини эмеле геленден башлап, тә Эйранда арап басыбалыжыларының хөкүмдарлык Эдип башлан дөвүрлерине ченли аралык хакында сөхбет эдилйәр. Алымларың айтмагына гөрә бу бөлүм Эйрандакы тарыхы вакалар билен гөниден гөни багланышяр. Себәби автор көплөнч тарыхы фактлара даяныпдыр. Бу бөлүмде Саманылар дөврүниң вакалары алым Барзуының Хиндистандан «Калила ве Димна» китабыны алып гелиши, садранч (шахмат) ойны ве онуң кадалары хакында хем гүррүң эдилйәр. Мунда хинд акылдарлары садранжы ойлап тапып, чөзгүдини тапмак үчин Эйран шасына Ани-Ширван адыла гойберипдир. Шаның дана везири Бузуржмехр шахмадың чөзгүдини ойлап тапыпдыр. Хинд шазадалары Гав хем Талханд аталарының өлүминден соңра бир-бирлерине гаршы гөреш алып барыпдырлар. Сөвеш мейданында Пиранж атлы батыр бу икисинден хем үстүн гелипдир. Энеси ики оглуның хем Пиранжың элинден өлүп гитмегини ислемәндир ве акылдарлар билен маслахатлашып Шахмат ойныны ойлап тапыпдыр. Шахмадың кадасы боюнча шаны диңе ша тагтдан агдармалы болупдыр. Эмма ондан башга хич кимиң шаны өлдүрмәге хакы ёк. Бейлекилер диңе шаны хемме тарапдан гуршап алып билипдирлер. Хемме тарапындан гуршалан ша мат болупдыр, ягны еңилипдир. Шу мерт билен Гав еңиш газанмага мынасып боляр.

Шанаманың эсасы идеясы басып алыжылыга, гаракчылыга дүйбүнден гаршы болупдыр. Көп йыллык урушлар нетижесинде гаты кән акылдарларың өлүмини өз гөзи билен гөрөн шахыр урша нәлет оқапдыр. Ол эгер-де алажы болса уршы ылалашык ёлы билен тогтатмалы диен нетижә гелйәр.

Урушда ылалашык ягшы, мен айтсам растын,
Хич болманда аман галар, өй-ичериң ве башың.

Мундан башгада шахыр гүйчли адамларың гүйчсизлери өлдүрилмегине гаршы боляр ве гүнә хасапаяр.

Кимлердир өзи билмән өлдүрер гарынжаны,
Эмма олам дири жандар күкрегинде бар жаны.
Бу дүңйә сейрекләп галар дийәрин шу барышда,
Юртда диңе дири галар Ёлбарс билен Арыслан.

Абулкасым Фердөвси бу эсериниң өзи үчинде, халк үчинде улы ядыгәрлик болуп галжакжыгына ынаняр. Шол себәпли хем шахыр «Шанаманың» соңунда:

Гүн нуры хем шемал диварын ялап,
Иң улы сарайлар галар таңкырап,
Эмма хич китаба кәр этмез баран,
Ол эбеди яшар достым сен ынан!

Белки хәзир амал болмаз мырадым,
Өленден соң иле яйылар адым!

Хакыкатдан хем шахыр нәче асырлак өңүни гөрүп билипдир. Онуң ады бүтин дүңйә халкларының арасында улы хормат билен тутуляр.

Омар Хайям- парс-тәжик эдебиятының иң гөрнүкли векиллериниң бири Абул-Фатх Омар Ибрахим 1048 йылың 18 майында Нишапур галасында дүңйә инйәр. Атасы чадыр тикижи боланы үчин Хайям лакамы атасындан галяр. Омар Хайямың яшан дөври Орта Азияда Газнавыларың хөкүмдарлык эден дөври болуп, Селжук сөвешиниң иң өвч алып дуран дөвриди. Шол себәпди хем бу дөвүр хер хили вакалар билен долы. Шол дөврүң белгили акылдарларындан бири Нызамымүлк (1017-1092) везир дережесине гөтерилип, гүңдогарда улы медреселер гурдырып, төверегине белли алымлары йыгнапдыр. Омар Хайям хем яшлыгындан философия, филология ве математика, астрономия, медицина ылымларыны ичгин өвренип, Балхда,

Самаркандта болуп, Бухарадакы Гараханылар сарайына теклип эдилйэр. Соңра Нызамымүлк оны Испихана чагырып, обсерватория ёлбашчылык этмеги хөдүрлейэр. Омар Хайям бирнөчө ылымлар билен мешгулланяр. Эмма онуң адыны дүңйэ мешхур эден зат рубагыларыдыр.

Бу хакда рус алымлары В.А. Жуковский, К. Смирнов, А. Болотников, С. Морочник, М.Заид ве башгалар, француз алымы Ф.В.Николас, Дания алымы А. Кристенсен, венгер алымы Силлик, немец алымлары Ф Розен, Г. Ремпис, англичан алымы Артур Арберри ве башгалар шейле хем эйран ве арап алымлары хем бирнөчө ылмы ишлер этдилер.

Омар Хайямың рубагыларының голязма нусгасы бизе ченли гелип етмэндир. Эмма ол өленден 85 йыл соңра гөчүрилен бир нусга 1946 йылда тапылыпдыр.

Ылым әлеминде шөхратланып башлан Омар Хайямы Шемсилмүлк Бухары (1068-1079) хем өз көшгүне чагыряр. Ылым угрунда жаныны орта гоян Хайям бу теклиби бирбада кабул эден болса-да, Бухара хәкиминиң янында узак галмаяр. Соң ол Нызамылмүлкүң чагырмагы билен 1047 йылда селжуклар дөвлетиниң пайтагты Ыспыхана баряр. Хайям ол ерде мүнежимчилик ве тебипчилик везипесини ерине етирйэр. Көшгүң нәрахат дурмушы оны барха ынжалыкдан гачыряр. Ахырсоңы, Нызамымүлк өленден соң, ол көшкден узакда өз ылмы агтарышларыны довам этдирмек максады билен Нишапура доланып гелйэр. Себәби шахыр өз дүңйәгарайшының көшк дурмушы билен утгашып билмежекдигине тиз гөз етирипдир. Муңа Хайямың өз сетирлери-де гүвә гечйэр:

Хер ким ики гүнде етсе бир нана,
Дөвүк гапдан сув тапдырса ынсана,
Неүчин хызмат эдер өзидек кишә,
Я неүчин гул болар хер бир надана.

Я-да:

Бир күзе мей болса, бир шыгыр диван,

Азажык сув болса, ене ярты нан,
Отурсак икимиз бир харабада,
Патышаның көшгүнден хошдур бу дөвран.

Мешхур тарыхчы Бейхакының тассыкламагына гөрә, Омар Хайям өрән яткеш ве зехинли адам болупдыр. Ол Ыспыханда яшан дөврүнде бир китабы еди гезек окап, онуң мазмуныны пугта ятляяр. Соңра Нишапура гайдып геленде, оны башданаяк язып чыкяр. Диңе яткешлик эсасында «гөчүрилен» бу эсер билен китабың эсасы нусгасы деңешдириленде, оларың арасында шейлебир улы тапавут йүзе чыкмандыр.

Гүндогар поэзиясына хәсиетли болан әдеби дәл кәмахал гуманизмиң беян әдилишинде, ынсан хакдакы аладаларда йүзе чыкяр. Адам догрусында сөхбет ачыланда, она берлен мынасып баханың өз башлангыжыны орта асырлар әдебиятындан Омар Хайямың дөрәдиджилигинден алып гайдяндыгыны айтмак герек. Хайям бүтин ер шарының тогалакдыгына эсасланып, оны йүзүге еңзедйәр. Йүзүги беземекде, онуң олдурвысыны артдырмакда гашың улы ролуның бардыгыны болса адамың дүнийәни беземекдәки ролы билен деңешдирйәр:

Адамзатдыр әхли махлугың башы,
Зыядадыр онуң акылы, хушы,
Дүнийә тегелеги бир йүзүк болса,
Ынсандыр безеги, зынааты гашы.

Я-да:

Жаханда хакыкы махлук адамзат,
Хер кимиң пәхмине гирмез бу аңсат,
Аңлайыш мейинден ибр ювдум ичсең,
Сайгарсың махлугың хайсы кем, зыят.

Адам ве онуң сарпалысыны сакламак хакдакы меселе Хайямың рубагыларының өзени хем-де эсасы максатларының биридир. Талантлы шахыр дурмуша, төвереге хемише адалат гөзи билен середип, өз положител гахрыманыны көпчүлиге пейдалы адамлар эдип етишдирмек принципине эерйэр. Онуң пикириче, хакыкы ынсан сахы ве рехимдар болмалы, ол хич хачан эжизе ганымлык этмели дәл:

Ялтанма, хакыкат боржуңы битир,
Наныңы гайгырма, өргә-де етир,
Малына, жанына каст этме кимсән,
Ахырет бойнума, бар, шерап гетир.

Хайямың дөврүнде парс-тәжик халкларының арасында хем дурмушың хемме меселесинде социал деңсизлик хөкүм сүрүпдир. Шахыр, малың, пулуң, гөзел ярларың кимлере несип эдйэндигини улы йигренч билен ятлаяр:

Наданлар элинде баксаң бишен нан,
Әхли байлыклар хем акмакларда кән,
Көңүл арзув эден гөзел ярлары,
Салыпдыр голуна бир топар надан.

XI-асырың аякларында –XII аысрың башларында яшан Омар Хайям дүнийә мешхур болан Рубагылар билен өз дөврүниң габахат кешбини ачып гөркезмекде улы роль ойнады. Бу шахырың рубагыларында бир гөрәймәге мей ичмекден, шадыян яшамакдан башга хат ёк ялы болса-да, ил-халкы эксплуатирлейәнлери батыргай паш эдйәнлиги, зулум сүтеме гаршы йигренч дөредйәнлиги, дини йөрелгелериң көкүне палта урянлыгы билен ол Гүндогар эдебиятында озал гөрүлмедик өврүлишиги алааматландырды. Шонуң билен бирликде Хайямың рубагылары бүтин Орта Азия векиллерине, шол санда түркмен классыкы эдебиятына хем өзүниң оңайлы тәсирини етирди.

Сагды Шеразы. Сагдының дөрөдиджилиги эйран медениетиниң ажайып нусгасы болмак билен бирликде, тәжик классыкы эдебиятының-да алтын фондуна улы гошант гошупдыр.

Шахырың Ады Абу Абдылла Мушрифеддин болуп, какасының Ады Муслыхеддиндир. Сагды болса онуң эдеби лакамыдыр. Шахыр бу лакамы дөврүниң хәкими Атабек Сагдеддин Зенгиниң адындан алыпдыр. Сагдының дурмушы, машгала ягдайы барада көп маглумат галмандыр. Бар болан маглуматлара гөрә, ол, такмынан, 1203-1205-нжи йыллар аралыгында энеден догулыпдыр, йүз йылдан говурак яшап, Шираз шәхеринде дүнийәден өтүпдир. Сагды илки Ширазда, соңра селжукларың везири болан Нызамымүлк тарапындан Багдатда гутардылан «Нызамие» медресесинде окаяр. Шахыр ол ерде арап дилини, онуң грамматикасыны онат өврөйәр. Хатда ол арап дилинде шыгыр хем язар.

Сагды өмрүниң көп йылларыны сыяхатда гечирйәр. Шахыр Багдатда, Басрада, Дамаскда, Халапда, Диярбекирде, Мүсүрде, Ирусалимде боляр. Хиндистаның Сомнат шәхерине, Кашгара, Төвризе ченли айланып чыкяр. Бу болса онуң көп затлары гөрмегине, дүрли халкларың дурмушы билен танышмагына, дүшүнжесиниң артмагына ярдам эдйәр. Шахыр Дамаскда хиристианлара есир дүшйәр. Оны пәлечиликде ишледип йөркәлер таныш сөвдагерине душяр. Ол сөвдагер Сагдыны сатын аляр.

Шахыр көп юртларда гөрөн-эшиден затларының нетижесинде оңат эсерлер язар.

Сагды энчеме чепер лирики гошгулар, одалар, газаллар, шорта сөзлер дөрөтмек билен бирликде, 1250-нжи йылдан башлап Дымшыкда өзүниң «Бостан» атлы китабының үстүнде ишлейәр, оны 1255-нжи йылда язып гутаряр. Соңра ол «Гүлүстаның» үстүнде ишлейәр ве оны бир йылда язып гутаряр.

Сагдының эсерлери XIV асырдан башлап, Гүндогарда гинден яйран болса, XVII асырда Европа алымларының үнсүни хем өзүне чекип уграр.

Онуң эсерлери, айратын хем «Гүлүстаны» рус, инлис, немец, француз диллеринде язылан иң ёкары дережели эсерлерден хаса Мейилнама: ылар.

Сагдының эсерлеринде өңе сүрен идеялары, үндейән пикирлери түркмен классыкы эдебиятында дегерли ыз галдырыпдыр. Сагды адамзадың асуда яшамагына, шаларың халк көпчүлигини ынжытмазлыгына айратын үнс берйәр:

Вейран бола рол юрт тизликде,
Эгер гарыпларың йүреги ынжаса шонда.

Шахыр шалары адалатла ве адалатсыз хәкимлере дийип ики топара бөлйәр. Ол ерликли меңзетмелерден пейдаланып, шаларың халк өңүндәки боржы хөкмүнде ашакдакы ялы пикирлери орта атыр.

Рагыет агачдыр, эгер эклесең,
Онда достлукдан сүйжәр агзың...
Бир пул үчмин көпчүлиги ынжытма,
Чүнки солтан чопандыр, халк болса сүдир,
Эгер шадан халк кынчылык, адалатсызлык гөрсе,
Ол чопан дэлдир, мөжекдир, дат онуң элинден.

Сагды адамларың говы хем эрбет тарапларыны оның сөзи аркалы билмәге боляр, дийип дүшүндирйәр.

Эгерде индемән отурса адам,
Ягшы-яманлыгы билинмез мыдам,
Хич кемисин тапмасаңда йүзүңден,
Яман адам тутуляндыр сөзүңден.

Сагдының яшан дөврүнде Чингиз ханың басыбалыжылыклы сөвешлери нетижесинде, шалар бир ыклыма сыгманы икинжи бир юрды басып алмак үчин херекет эдипдирлер. Элбетде бейле тозгунчылык шахырың йүрегине от болуп япышяр. Шол себәпли хем ол:

Он бәш дервүш бир ёрганда укланда,
Ики патыша бир ыклыма сыганок.

дийип өз пикирини билдирипдир. Шахыр булардан башгада ынсан тербиесине улы орун берйәр. Онуң пикири боюнча ислендик говы Адам өз ёлдашыны тапып гезмели. Ягшы адамлар хич вагт яманларың тәсирине дүшмели дәл. Яман ёла гиренлери бу ёлундан гайтармалы. Шахыр айтмышлайын «Хич бир адам энеден акмак болуп догулмаяр. Ягшы болмагам, яман болмагам адамың өз элинде. Яман адамдан илем, бала-чагасам бизар боляр».

Сагды хакыкатдан хем халка халал мейнет этмегиң тарапдары болупдыр. Онуң ажайып пикирлери инее нәче асырлар бәри шахырың шөхрадыны дүнейә ййрадып йөр.

Хафыз Шеразы. Парсы дилиндеки поэзияны өсдүрмәге ажайып гошант гошан, газал формасыны белент дережә гөтерен бейик сөз уссатларының бири-де Шемседдин Мухаммет-Хафыз Шеразыдыр.

Хафыз, энчеме газаллары, рубагылары, «Сакынама» поэмасы билен диңе Гүңдогар әдебиятында дәл, эйсем бүтин дүнейә әдебиятында хем гөрнүкли орна эе болан шахырдыр.

Хафыз, такмынан, 1320-24-нжи йылларда Эйраның Шираз диен шәхериниң голайындакы обаларың биринде овнук сөвдагәриң машгаласында энеден болупдыр. Шахырың какасы Бахаддин илки Испыхан шәхеринде сөвда эдйәр, соңра нәбелли себәплере гөрә Ширази гөчүп гелйәр ве шол ерде арадан чыкяр. Етим галан чагалары эклемек Хафызың әжесиниң бойнуна дүшйәр. Гүзеранларының кынлыгы үчин, Хайыз яшлыгындан кесекиниң гапысында хызмат этмәге межбур болупдыр ве агыр дурмуш мекдебини

гечипдир. Шейле-де болса, йити зехинли, яш огланың окува болан ыхласыны хич зыт сындырып билмейэр. Ол чөрөкчиниң көмөкчиси болуп ишлән махалында, пурсатдан пейдаланып, мекдеп молласындан соват өвренип башлаяр. Хафыз хат-совады аз-кем өврениден соң, Шемседдин Абдылла Ширазыда, Мир Сйит Шериф Жүржениде хем окаяр ве өз билим дережесини артдырар.

Хафыз дөврүниң мешхур шахырлары Кемал Хоженди, Селман, Омад билен якындан арагатнашык саклапдыр. Шахырың дурмушы агыр боланы үчин, айры-айры барлы адамларың табшырмагы боюнча бирнәче китаплары гөчүрипдир. Онуң гөчүрен китабының бир нусгасы бизиң гүнлеримизе ченлли гелип етипдир.

Хафыз Темурлеңиң дөвүрдешлеридир. Халк арасында гинден яйран бир роваята гөрә, Темурлең Эйраның Фарс веляятыны аланда, Хафызың Ширазда яшаяндыгыны эшидип, онуң янына баряр. Ол шахырың:

Эгер көңлүмни алса Ширазың перизады,

Багыш эдердим халына Бухару Самарканды.

Диен сетирлерини овал эшиденлигини ядына салып, онуң бир гөзелиң гара халына өзүниң оңат гөрйәң ики шәхерини багыш этмәге тайынлыгына гахары гелйәр:

- Мен көп юртлары Самарканд билен Бухараның хатырасы үчин басып алдым. Ол ики шәхери беземек үчин басып алан ерлеримден сенеткәрлери, алымлары сайлап, зор билен шәхерлере гөчүрип гетирдим. Мениң сөйгүли шәхерлерими бир гөзелиң гара халына багыш этмәге ненең дилиң барды?- Темурлең азс уранда, Хафыз оңа йүзленип:

- Хетденаша жомартлыгымдан шу агыр гүне дүшдүм, мениң эгнимдәки йырттык жулума сереет, халкың агыр дурмушына гайгыланып йүрегим пара-пара болды дийип, десине жогап берипдир. Шахырың жогабы эмире тәсир эдип, онуң гахарыны гачырыпдыр. Хафыз агыр дурмушы, мушакгатлы

йыллары башындан гечирип, 1389-нжы йылда арадан чыкарыпдыр. Халк өзүниң сөйгүли оглуны улы хормат билен обаның голайындакы гөзел баглыкда жайлапдыр.

Хафыз башгаларың эсерлерини гөчүрип язан хем болса, өз шыгырларыны бир ере жемлөп билмэндир. Шахырың эсерлери ол өленден 30-40 йыл геченден соң, онуң досты хем-де шәгирди Мухаммет Гүлендамы тарапындан йыгналыпдыр ве диңе бир бөлеги жемленипдир. Бу йыгыныды пейда боландан соң, ол тиз вагтың ичинде Эйранда, Хиндистанда, бүтин Гүндогарда, соңра Гүнбатара хем яйрап башлапдыр.

Хафызың поэщзиясы Гүндогарың ве Гүнбатырың энчеме гөрнүкли эдебият векиллерине оңайлы тәсирини етирипдир. Хафызың оптимистик дуйгуллара югрулан газаллары онуң дүньәсөер бир адам боланлыгыны гөркезйәр.

Хафызың:

Эй, Хафыз, мей ич, риндлик эт, шат бол, йөне велин,
Башгалар ялы курана букулып, оны хилегәрлик серишдесине,
Алдавчылык дузагына өвүрме-

Диен сөзлери халк көпчүлигиниң йүрегинден турупдыр. Шахыр өз эсерлеринде сопуларың үстүнден гүлүпдир:

Сопы дузак гурды ве хилегәрлиге башлады,
Хилегәрлигиң эсасыны алдавчы пелек билен биле гурды.

Хафызың шейле пикирлери Гүндогарың энчеме сөз уссатлары, шол санда түркмен шахырлары тарапындан голданылып, өзболушлы өсдүрипдир. Олар дөврүниң ниче моллаларының, сопыларының дүрли хилегәрлиге йүз уруп, халкы алдаяндыкларыны гөрүпдирлер. Өз гөрен затларыны чекинмән, оларың йүзлерине басыпдырлар.

Хафыз хемише өз бегенжини-де, гайгысыны-да газалдан гөзлөпдир. Газаллары шахырың өмрүндәқи иң улы ядыгәрлигидир.

Эй Хафыз! Сабыр эйле яз газалың кешделәп,

Бу дүньәде ондан башга галмаз хич зат ядыгәр.

-диен сетирлер шахырың дөрөдиджилигиниң өлмез йитмезлигиниң шаядыдыр.

Абдурахман Жамы. XV асыр парс-тәжик әдебиятының шахырларының бири-де парасатлы алым Абдурахман Жамыдыр. Шахырың ата-бабаларының аслы меканы Испиханың голайында ерлешйән Дешт диен ердендир. Олар шол ерде эп-эсли яшанларындан соң, Хорасаның Жам диен велятына гелйәрлер ве казычылык, мүфтичилик кәри билен мешгулланып башлаярлар. Булар соңра Хырада гөчүп барярлар. Абдырахман 1414-нжи йылда Жамда догланы үчин, Жамы диен әдеби лакамы аляр. Шахыр Жамда догландыгыны шыгырларында айдып гечйәр.

Доглан ерим Жамдыр, галамындан дамян дамжалар,

Шыхыл-ысламларың жамының дамжасыдыр,

Шол себәпли шыгыр сахыпларында,

Ики маныда тахаллусым Жамыдыр.

Шахырың какасының Ады Ахметдир. Жамының Мөвлана Шемседдин Мухаммед атлы доганы хем болупдыр. Ол өз дөврүниң билимли адамларындан, мешхур тебиплеринден бири хаса Мейилнама:ыпдыр. Жамы яшлығындан соват өвренмәге, билим алмага айратын үнс берйәр. Ол парсы дилини ве әдебиятыны өвренипдир. Шулар билен бирликде, арап дилини, ыслам дининиң када-канунларыны, әдебият теориясыны, гурхана дүшүндириш бермеги оңат билипдир.

Жамы илки «Дилкеш» диен медреседе, соңра Хырадың мешхур «Медресей-и-Нызамие» атлы медресесинде окапдыр. Онуң илкинжи сапак алан мугаллымы дөврүниң арап дилини билйән мешхур алымы Жунейд Усулы болупдыр. Жамы яшлықдан Орта Азияның мешхур алымларының, гөрнүкли филологларының эсерлерини якындан өвренйәр.

Жамы Хыратда, Самаркандта окан ве яшан вагтларында халкың чуннур сөйгүсине мынасып болуп, улы абырайдан пейдаланыпдыр. Ол өмрүниң көп йылыны окамак, эсер язмак билен гечипдир, вагтдан тыгшытлы пейдаланып, өңдүмли ишлөпдир, нетижеде, улулы-кичили өрэн чепер эсерлериң энчемесини дөредип, дүнийә медениетине мөхүм гошант гошупдыр.

Жамы өз мугаллымы Сагдеддиниң гызына өйленйәр. Ондан дөрт чага дүнийә инйәр. Шахырың хәзирки вагта ченли небереси онуң үчүнжи оглы Зыяэддин Юсупдандыр.

Жамының бейлеки үч оглы яшлыкда арадан чыкыпдыр. Шахыр огулларының өлүмине багышлап гайгылы элегиялар языпдыр:

Бу гадымы багда гүлүң янында тикенде бардыр-

Дийип башланян элегиясында Жамы дурмушың ягшы-яманыны гөрмән гиден чагаларыны гам-гусса билен беян эдйәр.

Жамы тимурилер дөврүнде яшанлыгы үчин, онуң эсерлеринде шол дөврүде хәкимлик эден Бабурың, Солтан Сөйүниң, Абу Сагыдың, Улугбегиң атларына йыгы-йыгыдан душмак боляр.

Шахырың ат-овазасы Хорасаның, Хырадың чәклеринден чыкып, узакдакы мусулман юртларына хем гинден яйрапдыр. Жамы Азербайжанда хәкимлик эден түркмен эмирлери билен хем якындан арагатнашыкда болупдыр. Олар билен хат алышыпдыр. Жамы шоларың кәбирине багышлап шыгыр хем языпдыр. Жаханша гарагоюнлы Жамыны голдамак максады билен оңа якасы зер жәхекли ичмек, көп пул ве өз диванының бир нусгасыны оңа совгат иберипдир. Жамы оны аландыгыны шыгыр үсти билен Жаханша мәлим эдипдир.

Шахыр муны «Бәхри ша Жахан шах әст» диен шыгырында белләп гечйәр:

Бехишт гүлзарлыгындан гелди бир гүл,
Пақырың шатланян ерине бир билбил,

Багшашлы ягышдан керем китабы,
Хемишелик ягтылык тапды гапымың топрагы.

Жамы Мекгеден ызына өврүленде, акгоюнлы түркменлериң серкерделери Узун Хасан, Якуп түркмениң чагырмагы билен Төвризегелипдир ве оларың мыхманы болупдыр. Шахыр ады тутулан эмирлер билен соңра хем арагатнашык эдипдир, олар багышлап газаллар языпдыр.

Жамының дөредижилигиндэки кэбир анекдотлар, гысгалдылып алнан халк эртекилери түркмен халк дөредижилигинде, Кеминэниң шорта сөзлеринде хем габат гелйэр. Мысал үчин Жамы «Бахарыстан» атлы эсеринде «Көрүң чыралы гезиши», «Гойнуң үстүңден гечиниң гүлүши» ве башга-да бир нэче хекаялары гетирйэр. Шу шорта сөзлерде, эртекилерде баян эдилен пикирлер, сюжетлер кэбир үйтгемелер билен бизиң эдебиятымызда ве халк дөредижилигимизде орун алыпдыр. Ине, Жамыдан кэбир мысаллар:

Бир көр гараңкы гижеде эли чыралы, аркасы күзели баряр экен. Бир акмак адам ёлда оңа саташып: «Эй, надан, гиже-гүндиз, ягты, гараңкы сениң үчин бир. Бу чыраның саңа нэме пейдасы бар?» диен. Онда көр онуң сөзүне гүлүпдир. Ол: «Бу чыраны өзүм үчин гөтеремок, белки, сениң ялы надан, гези зат гөрмейэнлер маңа габат гелип, күйзэми сындырамасынлар дийип алып йөрин» диен. Бу анекдот түркменлериң арасында хем гинден яйрапдыр. Ол хенизе ченли халк арасында айдылып гелинийэр.

Абдурахман Жамының дөредижилиги бүтин дүнийэ эдебиятының алтын хазынасындан өзүне мынасып орун тапды.

Сораглар ве юмушлар.

1. Абулкасым Фердөвсиниң Гүндогар эдебиятындакы орны.
2. «Шанама» эсери нэче бөлүмден ыбарат вех ер бөлүмде нэмелер хакында сөхбет эдилйэр?
3. «Шанама» эсерини Фердөвси нэче вагытда язып боляр?

4. Бу эсер үчин Газнавы шахыры нәме бермеги весъет эдйәр ве нәме себәпли бермейәр?
5. Омар Хайямың дәрәджелигиниң айратынлығыны дүшүндирип бериң?
6. Омар Хайямың рубагыларының идеясы хакында гүррүң берсеңиз?
7. Сагды Шеразының «Бостан» эсериниң темасы ве идеясы?
8. Хафыз Шеразы хакында маглумат берсеңиз?
9. Абдурахман Жамының дәрәджелиги догрусында нәмелер билйәңиз?
10. Жамының газалларының темасы ве мазмуны?